

GUGLIELMO FERRERO

*Az ókori civilizáció
bukása*

G. FERRERO

**AZ ÓKORI CIVILIZÁCIÓ
BUKÁSA**

HOLNAP KIADÓ

A mű eredeti címe:
La ruine de la civilisation antique, 1921

Fordította
SCHMIDT JÓZSEF

A szöveget gondozta
GALÁNTAI ZOLTÁN

A fedélen
Diocletianus és társcsászárai
(Szent Márk-templom, Velence)

I. Az összeomlás mélyebb okai

© Holnap Kiadó Kft., 1993

Holnap Kiadó Kft. Budapest, 1993
Felelős kiadó a Holnap Kiadó ügyvezető igazgatója
Széchenyi Nyomda Kft., Győr 93. K—2286
Felelős nyomdavezető: Nagy Iván igazgató
Felelős szerkesztő: Galántai Zoltán
Műszaki vezető: Szántai Ágnes
Megjelent 8,1 (A/5) ív terjedelemben. HO 133
ISBN 963 346 005 0

Az antik civilizáció

Az ókori civilizáció — általános nézet szerint — azért pusztult el, mert erői a századokon át tartó halálküzdelemben lassanként egészen felőrlődtek. Ez a felfogás azonban — legalábbis a Nyugatrómai Birodalomra vonatkozólag — egyáltalán nem helytálló a mélyebben kutató történeti kritika számára. Mikor Alexander Severust lázongó légioi 235-ben meggyilkolták, az antik civilizáció épülete még mind a három világrészen: Európában, Afrikában és Ázsiában is rendületlenül állt. A templomokban — amelyeket az utolsó századok folyamán az egyre növekvő jólét következtében fantasztikus pompával emeltek vagy állítottak helyre — a görög és római politeizmus istenei és a se nem görög, se nem római eredetű és görögösített vagy rómaiásított provinciális istenségek őrködtek az egész világbirodalom társadalmi rendje felett. Sőt a politeizmus termékeny talajából az utolsó két század folyamán új kultusz sarjadt ki, terjedt el, ami mint a birodalmi egység hódolatot parancsoló szimbóluma, már a harmadik század kezdetén a Rajnától az Eufráteszig uralkodott a szíveken. Felületes, de fényes civilizáció, a hellenizmus, romanizmus és orientalizmus elegyének világpolgári jelleggel bíró termé-

ke vonta be az egész birodalmat — mint drága máz a fajanszedény durva felületét.

Volt továbbá az arisztokráciának két típusa; egy császári: Róma városában, s egy vidéki: a provinciák nagyvárosaiban. Ezek a görög vagy latin, vagy mind a két kultúra iskoláját kijárták, s így bölcs és igazságos közigazgatást lehetett alapozni rájuk, ami kifelé is éreztette hatását. Ehhez járult a szobrászat, a festészet és az építészet virágzása, noha a képzőművészetek híján voltak a virágkor idején született stílusok egyszerűségének és tisztaságának, mert kozmopolita közönség ízlésével kellett számolniuk. A filozófia és az irodalom terén a közép- és felső osztálybeli férfiak és nők körében egyre többen fejtek ki élénk, ha nem is eredeti tevékenységet. Mindenütt, még a kisvárosokban is rendre iskolákat alapítottak. Az a tudomány pedig, ami akkoriban a legnagyobb tekintélyben állt, és amelyet a legbuzgóbban ápoltak, s egyben művelői számára a legtöbb lehetőséget is nyújtotta, a jogtudomány volt. A birodalom szinte hemzsegett a jogászoktól. Az igazi jogászai tulajdonságok (a gondolkodás élessége és világossága, a meggyőző okfejtés, a jogi érzék, a jogi elvek helyes értékelésének és alkalmazásának képessége) a legmagasabb udvari és katonai állások megszerzését tették lehetővé. Mert a kor általános vélekedése szerint ennek a véres háborúk után létrejött birodalomnak egyenesen hivatása, hogy a tisztán az észen és méltányosságon alapuló jog segítségével az egész világon érvényre juttassa az igazságosságot. Ez a cél, aminél nemesebbre és magasztosabbra ókori állam nem törekedhetett, teljes összhangban volt Arisztotelész elképzeléseivel, vagyis azzal az elképzeléssel, hogy az államnak nem gazdagság és hatalom szerzése, hanem a legmagasabb erkölcsi ide-

álok megvalósítására kell törekednie. A provinciák városai — kicsik és nagyok egyaránt — vetélkedtek egymással a díszes épületek emelésében, iskolák alapításában, pompás ünnepek és ünnepségek rendezésében, támogatták a tudományokat, és gondoskodtak a kisemberekről. Virágzott a mezőgazdaság, az ipar és a kereskedelem, a birodalom és a városok pénzügyi helyzete pedig nem volt olyan kétségbeejtő, mint később; és még a hadsereg is elég erős volt ahhoz, hogy a határokon prédára leselkedő barbár népeket megtanítsa a római név tiszteletére.

Ötven év múlva

Ötven évvel később alaposan megváltozott a kép. A politeizmussal együtt haldoklott az egész görög-római civilizáció is. Az istenek az elhagyott és elhanyagolt templomokból vidékre menekültek. Eltűnt az arisztokrácia, ami olyan jól tudta a birodalmat erősen reprezentatív módon, de igazságosan igazgatni s fenntartani az észre alapított jog épületét. A birodalmat kényuraság kaparintotta meg, aki egyáltalán nem bízott a saját erejében, ám annál erőszakosabb volt; a birodalom legkevésbé civilizált népeiből választotta polgári és katonai hivatalnokait. A nyugati provinciák — Gallia és Itália is — a végpusztulás szélén álltak. A vidéki és kisvárosi lakosság néhány nagyváros gyűjtőmedencéjébe özönlött minden vagyonával együtt; a nemesfémek mindinkább eltűntek a forgalomból, a földművelés, az ipar és a kereskedelem sorvadni kezdett. A művészetek és a tudományok hanyatlásnak indultak. Míg a két előző század azon volt, hogy a birodalom minden erejét egy nagy politikai egységbe tö-

mörítse, s ezt az egységet a vallások és kultuszok nagy száma ellenére is megteremtette, addig a most következő korszak azt tűzte ki céljául, hogy a birodalom politikai felbomlása közepett nagy vallási egységet hozzon létre. Ekként a görög-római civilizációt — amelynek anyagi alapjait a fejtlenség, az elnéptelenedés, a gazdasági leromlás pusztította el — szellemi téren az előrenyomuló kereszténység ásta alá: a sokistenhit helyébe az egyistenhitet állította, és azon fáradozott, hogy a politikai és katonai érdekekre alapított társadalom romjain egy olyan nagy közösséget alapítson, amelynek tagjai mindannyian testvérek Krisztusban, és csak az erkölcsi tökéletesedéssel törődnek. Ekkorra az antik civilizáció már leginkább roppant rommezőhöz hasonlított, és sehol sem mutatkozott lehetőség végleges összeomlásának megakadályozására. De mi a magyarázata annak, hogy a viszonyok ennyire megváltoztak? Mi történt hát ez alatt az ötven év alatt?

A római állameszme Achilles-sarka

Ha meg akarjuk érteni, miként következhetett be ez a fordulat, úgy vissza kell térnünk a birodalom keletkezésének idejére, és ki kell nyomoznunk, honnan indult ki, hogyan öltött lassanként határozott alakot a kis latin köztársaságon belül az állameszme. A történetírók még mindig nem akarnak szabadulni attól a felfogástól, hogy a római „császár” időszámításunk két első századában korlátlan egyeduralkodó volt — olyan, mint a tizenhetedik és tizennyolcadik század dinasztái. A római uralkodó csakugyan hasonlított is e két század monarcháihoz: egyrészt abban, hogy életfogy-

tiglan gyakorolta hatalmát, másrészt abban, hogy ez a hatalom, ha valójában nem is volt korlátlan, mégis nagy volt, elég nagy ahhoz, hogy a modern állam megjelenési formáihoz és alapeszméihez szokott gondolkodás ne egykönnyen vegye észre a valóban abszolút hatalomtól való eltéréseket. A Római Birodalom államformája mindamellett elvileg különbözik az ó- vagy az újkor igazi monarchiájától, mégpedig abban, hogy a trónöröklés dinasztikus elvét a Római Birodalomban Septimius Severusig soha nem ismerték el államjogi alapnak.

A császár — a korábbi köztársasági magisztrátusokhoz hasonlóan — csak választás alapján juthatott hozzá a hatalomhoz; rokonság és születés alapján sohasem támszthatott igényt kiváltságos helyzetre. Igaz ugyan, hogy nemegyszer nemzedékeken át ugyanaz a család tartotta kezében a legtöbb hatalmat — de mindig csak ténylegesen, nem jogilag. A történetíró minden egyes esetben meg tudja találni azokat az okokat, amelyek következtében a hatalom az utód kezébe került. Ez már önmagában is elég volna annak megállapításához, hogy a birodalom kormányformája Septimius Severusig nem abszolút monarchia volt; de köztársasági alkotmányról sem lehet beszélni. Az állam olyasmi volt, amit sem ebbe, sem abba a rubrikába nem lehet besorolni. Ez a körülmény volt a rendszer gyöngye pontja, amit a történetírók ugyan nem méltattak kellő figyelemre, ám mégis a legnagyobb jelentőségűvé vált a görög—latin civilizáció sorsára nézve.

A császári méltóság átruházása

Ha a császár meghalt, akkor a szenátus a császári hatalmat a fogadott fiúra ruházva csak egy olyan választást erősített meg, amibe már előzőleg beleegyezett. Volt tehát egy testület a birodalomban, amelynek módjában és jogában állt a császárt megválasztani, de ez a testület, a szenátus nem rendelkezett mindig kellő tekintéllyel és hatalommal ahhoz, hogy teljes mértékben éljen jogával; gyakran nem kiáltotta ki a császárt, hanem beérte azzal, hogy megerősítette mások választását. Joga azonban mindig érintetlen maradt: az uralkodónak csak azután lett törvényes tekintélye, hogy a szenátus a *lex de imperio* alapján felruházta azzal. Vagyis a császárkori római szenátus a különböző mai államok parlamentjeihez hasonlítható. Ezek államjogilag választhatnának ugyan, de a valóságban igen gyakran csak megerősítik beleegyezésükkel a kormányokat, amelyek az udvarnak vagy a parlamenten kívüli hatalmas pártoknak köszönhetik létüket. Korunk történetírói a szenátust rendszerint múmiának tekintik, ami a köztársaságról a császárkorra öröklődött, s bizonyára minden igénye megvan a tiszteletre, ám az új államban legfeljebb az ötödik kerék szerepét játszhatta. Megérdemli-e a császárkori szenátus ezt a lebecsülést? A forradalmaktól sújtott tizenkilencedik század sokkal inkább hozzászólt ahhoz, hogy a tekintély elé helyezze a hatalmat, semhogy megfelelően tudná értékelni azt az intézményt, amelynek az volt a feladata, hogy legitimizálja a császári méltóságot. De napjainkban, amikor a felforgatás szelleme a keleti sztyeppéktől kiindulva már a nyugati civilizáció határait fenyegeti, nagyon is fontos megértenünk, miképpen volt lehetséges, hogy a Római

Birodalom virágzása a császárkor első századában részben azon az intézményen alapult, amit korunk történetírói közül sokan haszontalannak tartanak — csak azért, mert inkább alaki jogra, mint tényleges hatalomra támaszkodva érvényesült.

A történetírók — Mommsent követve — általában konokul tagadják a szenátus jelentőségét, s mintegy engesztelő áldozatot mutatnak be ezáltal Caesar sírján. Mindamellett nem lehet kétséges, hogy a szenátus nem csupán tovább élt Caesar meggyilkolása után, és részt vett a birodalom kormányzásában, hanem időszámításunk első századának második felében még meg is fiatalodott — mint egy öreg fa, amelybe friss ágat oltottak, és újra hoz gyümölcsöt. A szenátus olyan tetterővel és politikai bölcsességgel intézte a birodalom sorsát, mint a köztársaság legszebb napjaiban, úgyhogy maga is nagy tekintélyre tett szert. Hogyan volt ez lehetséges? Miféle csodás oltóág öntött az öreg fatörzsbe ilyen friss életerőt? Próbáljuk egészen röviden megmagyarázni ezt a bámulatos dolgot.

Az új arisztokrácia

A császárság első százada a gazdasági gyarapodás békés korszaka volt: sok észak-itáliai, galliai, hispániai és nyugat-afrikai család tekintélyes vagyonna tett szert, és új, helyi arisztokráciák alapját vetette meg.

Az újjgazdagok persze arra törekedtek, hogy kitűnjenek és vezető állásba kerüljenek. A békés időszak lehetővé tette, hogy mintaképet keressenek maguknak, és ennek utánzásával szerezzék meg a társadalmi műveltséget, kiérde-

meljék az alsóbb néposztályok tiszteletét, s valódi nemességgé nőjék ki magukat, amit szellemi és erkölcsi tulajdonságok emelnek a nincstelenek vagy kevésbé jómódúak nagy tömege fölé. Csak kevés család kereste ezt a mintaképet a nemzeti függetlenség korának meglehetősen eleven népi hagyományaiban; a legtöbb Rómában és a római nemesség-nél találta meg — mégpedig nem annyira a julius-claudiusi dinasztia idejének egyenetlenkedő, takarójánál tovább nyújtózkodó, nehézkes, szemlátomást gyöngé, egyáltalán nem tanulékony nemességénél, mint inkább a régi római arisztokrácia ünnepélyesen méltóságos eszményi alakjaiban, akik Cicero, Sallustius, Horatius, Vergilius, Livius írásaiban olyan élettelen jelentek meg. Mert az igazán magas színvonalú latin irodalom nem akart gazdag gavallérok szolgálatára lenni — nem akarta üres óráikat kitölteni és kielégíteni kíváncsiságukat —, hanem a római kulturális politika szolgálatában állt, és tökéletesen alkalmas volt arra, hogy a latin nyelvet élvezetesen terjessze, a szépirodalom és a római arisztokrácia erkölcsi és politikai dogmái iránt való érzékét fejlessze az új arisztokraták körében, akik a kiválogatás állandóan megújuló folyamata révén a nyugati és afrikai provinciákban jelentek meg, és előnyösen különböztek a legyőzöttek egységes, nagy tömegétől. Az új nemzedékek, akiket latin nyelvű tanítók a régi Latium szellemében oktattak, tanulmányaik alatt az irodalom nagy virágkorának íróit nem csupán a formai kifejezés mestereiként, hanem a gondolati és érzelmi világ mintaképeiként is tisztelték; hódolattal pillantottak fel a régi római nemesség dicső alakjaira, akik nem a sivár valóság fényében, hanem (Livius nyomán) hibáiktól és gyöngeségeiktől megszabadítva, a megdicsőülés ragyogásával tűntek szemük elé. Lelkes

bámulattal nézték a régiek művészien megnemmesített érenyeit: az erkölcsök egyszerűségét, a törvények tiszteletét, a katonai bátorságot, a polgári és vallási hagyományokhoz való ragaszkodást; így aztán arra a meggyőződésre jutottak, hogy nem lehet becsvágyóbb céljuk, mint a nemesség s annak képviselője, a szenátus soraiba bekerülni.

A régi Róma azonban egyelőre, Néró uralkodása idejéig, előkelően tartózkodó maradt. Az új, provinciális nemesség képviselői közül csak kevésnek sikerült felvétetnie magát a szenátusba. A szenátorok csaknem kizárólag Közép-Itáliából származó családok tagjai voltak, és a birodalom nagyságához képest túlságosan szűkkörű arisztokráciát alkottak, ráadásul túlságosan sok régi és új hibájuk is volt. A békés fejlődés százada nem volt elég ahhoz, hogy kiirtsa az egyenetlenkedés, gyűlölködés és féltékenykedés szellemét, ami mindig is ellenséges táborokra osztotta a nemzetiségeket, ellenkezőleg: e század folyamán még büszkébbek és zárkózottabbak lettek. Ez mindig is jellemző volt a régi, római, született arisztokratákra. Ehhez az örökölt bajhoz új hibák társultak: eszeveszett pénzpocsékolás és veszedelmes egykedvűség, ugyanis az egyre jelentősebb, esetenként kimondottan aggasztó, kívülről jövő hatásokat is elnéző mosollyal figyelték. Ez a rokkant, penészes arisztokrácia volt az egyik fő okozója az Augustustól Néróig terjedő kor komoly zavarainak, és talán a végpusztulásba döntötte volna a birodalmat, ha létre nem jön az új provinciális nemesség, ami megújította a szenátust, mint az öreg fatörzset az oltóág.

Vespasianus megújítja a szenátust

Az az orvos, akinek a kellő pillanatban sikerült a megfelelő gyógyszer alkalmaznia, Vespasianus volt. A mindjárt Né-ró halála után kitört szörnyű polgárháború láttán a régi nemesség önzése és elzárkózottsága is megszűnt. Mindenki felismerte a veszély nagyságát; akiben volt még józan politikai belátás, rádöbbsent, hogy meg kell újítani s meg kell erősíteni a császárokat választó és támogató testületet. Így aztán Vespasianus különösebb nehézségek nélkül hajtotta végre a nagy reformot, noha ennek a programnak a megvalósítása néhány évvel korábban lehetetlen lett volna. Az ókori történetírók szerint cenzori hatalmánál fogva ezret választott ki a legkiválóbb provinciális családok közül. Ezeket szenátori és lovagi rangra emelte. Rómában telepítette le őket, és segítségükkel gyökeresen átalakította a született római nemességet. Reformátori tevékenységéért Vespasianus a császárság második alapítójának címét érdemli, mert újra arisztokráciát tudott teremteni, ráadásul sok tekintetben különbet a réginél.

Az új provinciális nemesség szelleme

Az új provinciális nemesek egyszerű és takarékos élethez voltak szokva, tisztább erkölcsűek s egyben vállalkozó szelleműek is voltak. Komolyan fogták fel az életet, s minde-
nekelőtt őszintén ragaszkodtak Róma hagyományos köztársasági és arisztokratikus alapvonásaihoz — szöges ellentétben a régi honi itáliai arisztokráciával, aminek legjobb tulajdonságait kikezdte a polgárháborúk pusztító hatá-

sa, valamint a politikai siker, a gazdagság és a békés korszak csábítása. A világtörténet ironiája, hogy a Róma által leigázott gallok, hispániaiak és afrikaiak unokáiból külön rómaiak lettek, mint amilyenek a világhódító közép-itáliai nemzetségek sarjai voltak. A régi Róma szelleme Itáliában haldoklott, a provinciákban pedig új életre támadt.

Az irodalomban Tacitus és az idősebb meg az ifjabb Pli-nius, a politikában Traianus és Hadrianus adták az új provinciális nemesség legjelentősebb képviselőit. Az új nemesség — a legjobb szándéktól hajtva — a köztársasági kor politikai és erkölcsi elveit alkalmazta a birodalom kormányzásában, méghozzá az új világhelyzet követelte módosításokkal; összhangba hozta a görög művészettel és filozófiával, s a romanizmus és hellenizmus egybeolvasztásával megteremtette a birodalomnak megfelelő új civilizációt. Az a század, amelynek folyamán ez az arisztokrácia tartotta kezében a világbirodalom sorsát, zavartalan gazdasági virágzásnak örvendhetett, mert a szenátus és a császár egyaránt tiszteletben és tekintélyben állt, és sohasem került közöttük sor olyan összeütközésekre és torzsalkodásokra, amilyeneket azok a történetírók ábrázolnak, akik időszámításunk első két századának császárságából mindenáron monarchiát szeretnének csinálni. A szenátus — mint már említettük — a császárral egyetértésben választotta meg az uralkodó utódát; az államot teljesen köztársasági formában kormányozta a szenátus és a császár. A császár készségesen tekintetbe vette a szenátus jogait, és a szenátus nem kevésbé készségesen hajolt meg a császár — a szenátus legkiválóbb és leghatalmasabb tagja — tekintélye előtt. Sohasem voltak véleménykülönbségek a császárválasztással s a választás végrehajtására vonatkozó feltételekkel kapcsolatban. A

császári állam alkotmányában lappangó aggasztó ellentmondás egyelőre tehát nem érezette hatását; Traianus, Hadrianus, Antoninus és Marcus Aurelius tekintélyét általánosan elismerték, s nem aknázták alá titokban, miként Tiberiusét, Claudiusét és Néróét kezdettől fogva a nemzeti párt. Nem voltak túlságosan heves torzszalkodások a kormányhatalmat kezelő mindenható testületben, ezért sikerült a római államnak a század folyamán az óriási birodalom területén hatalmas békés és háborús műveket alkotnia.

Az új politikai válság

A civilizációt felépítő elvek és az ezen elveket megvalósító társadalmi osztályok idővel meggyengülnek. Ez az erős, hivatására olyan jól előkészített nemesség — hiába válogatták ki tagjait a különböző provinciákból — sem kerülte el az általános sorsot. Lassanként bekövetkezett a hanyatlás: az új arisztokrácia, mint minden más arisztokrácia, belső kimerültség áldozata lett, s egyre kevésbé tudott ellenállni a kívülről jövő filozófiai tanok és új, egyetemes vallások bomlasztó befolyásának. A romanizmus nemzeti és arisztokratikus volt, tehát az elzárkózás elvén alapult — páncél volt, amelybe a nép és az állam visszahúzódott a világ többi része elől. Ez a felfogás ellentmondásban állt bizonyos egyetemes filozófiai és vallási tanokkal, például a sztoicizmussal és a kereszténységgel. Ezek ugyanis azt hangoztatták, hogy az erkölcsi törvény előtt minden ember és minden nép egyenlő, nincsenek egyéni és etnikai különbségek. S miután az arisztokrácián úrrá lett a belső kimerültség, a külső szellemi küzdelmekben pedig meggyengült,

végül még politikai válságba is jutott, és ezt nem bírta kiheverni. Ez a válság az antik civilizáció összeomlásának kezdete, és emiatt a lehető legnagyobb figyelmet érdemli. Marcus Aurelius dicsősége nem csupán államférfiúi és katonai sikerein alapul. Filozófiai műve, amit tizenhét százada olvasnak és csodálnak, az emberi gondolkodás legszebb emlékei közé tartozik. De sajnos azt is meg kell állapítanunk, hogy a világbirodalom trónján ülő filozófus a trónutódlás kérdését nem tudta olyan ügyesen megoldani, mint más, sokkal kevésbé bölcselkedésre hajló uralkodók. Ahelyett hogy elődeihez hasonlóan a szenátussal egyetértésben döntött volna, és a szenátus egyhangú véleménye szerint legméltóbb Claudius Pompeianust választja, Marcus Aurelius 177-ben az akkor tizenöt éves Commodus fiát tribunusi méltóságra emeltette, és társuralkodóvá tette. Hogy miért akarta éppen egy sztoikus bölcselő érvényre juttatni a dinasztikus elvet egy arisztokratikus köztársaságban, titok, és az ókori források segítségével nem is tudjuk megfelelően megvilágítani. De ennek a hibának mindenképpen végzetes következményei lettek. Marcus Aurelius halála idején, 180-ban Commodus tizenhét éves volt, tehát mind kora, mind a kellő iskolázottság hiánya folytán képtelen volt megbirkózni a feladattal. Mivel a szenátust kényszerítették az új császár elfogadására, és az ráadásul alkalmatlan is volt a kormányzásra, a szenátus és a birodalom feje között azonnal olyan heves konfliktus robbant ki, amihez fogható Róma Domitianus óta nem látott. S miként akkor, ugyanúgy most is összeesküvéssel végződött a legfőbb állami hatalmak harca. Míg azonban Domitianus halála után a szenátus kezében tartotta az események fonalát, s a maga jelöltjét, Nervát emelte a trónra, Commodus meggyilkolá-

sa után nem tudott ura maradni a helyzetnek, és képtelen volt a legfőbb hatalom átruházását alkotmányos formában megoldani. A trónutódlás kérdése szörnyű polgárháborúhoz vezetett, ami azzal ért véget, hogy Septimius Severus a katonai despotizmus épületét emelte a szenátus hatalmának romjain.

Septimius Severus rendszere

Septimius Severus nagyon gazdag és nagyon művelt Leptis Magna-i (Labdah) családból származott, de a család nemessége egészen új keletű volt. Septimius Severus volt az első a családjában, aki szenátor lett. Egyforma buzgalommal tanulmányozta a latin és a görög irodalmat. A Szíria egyik leggazdagabb családjából származó Julia Donnát vette feleségül, vagyis rokonságba került a Napisten legtekintélyesebb papjaival. Mint egészen újszülött afrikai nemes, aki a hellenizmus és a romanizmus iskolájába járt, és erős ázsiai hatások érték, Septimius Severus nem az az ember volt, aki annyira meg tudott volna hajolni a szenátus tekintélye előtt, mint egy századdal korábban a nagy Traianus: már csak azért sem, mert a szenátus ellene fordult a polgárháborúban. A szenátus — előttünk ismeretlen okokból — tekintélye egész súlyával Septimius Severus ellenfeleit támogatta, amiért az afrikai a kivívott diadal után nyomban bosszút állt: nekilátott Vespasianus művének szétrombolásához. A hozzá hű légiókra támaszkodva mindent elkövetett, hogy a régi nemesi kiváltságok birtokosainak pozícióit meggyengítse, és anyagilag megkárosítsa őket, azaz kiváltságaikat és tekintélyüket a lovagrend javára korlátozta: a lo-

vagok előtt megnyitotta az utat sok, eddig csak a szenátorok számára elérhető álláshoz, és közülük tőle függő hivatalnokokat kezdett kiválogatni, akiknek új címeket (*vir egregius**, *vir perfectus***, *vir clarissimus****) adományozott. Egészen leplezetlenül gyakorolta a korlátlan hatalmat; előtérbe állította a dinasztikus elvet. A birodalommal nyíltan úgy bánt, mint a császári család birtokával: megosztotta két fia között; a sereget a szenátus fölé rendelte; politikai hatalommá tette; a légiók kegyében és rajtuk alapuló erejében tekintélyének erősebb támaszait látta, mint a szenátus kinevezésében. Így tehát Septimius Severus volt a birodalom első igazi korlátlan vagy csaknem korlátlan monarchája, és mint ilyen, elég bátor volt a *dominus* hivatalos címzést megkövetelni; palotájában hozta meg döntéseit, és annyira megalázta a szenátust, hogy az többé sosem nyerte vissza régi tekintélyét. Valójában Septimius Severustól származik az átalakítás, amit sok történetíró Caesarnak tulajdonít.

A szenátus államjogi mellőzése

Kezdetben egyébként úgy látszott, mintha a birodalomnak nem is kellene az egész mivoltát és szervezetét gyökeresen átalakító változásokon sajnálkoznia. A szenátusra mért szörnyű csapás egyelőre még jótéteménynek is látszhatott, nem csupán az új kurzus optimista barátai, hanem a pártatlan megfigyelők előtt is. Az Antoninusok — jelesül Marcus

* *kirúgó férfi*

** *tökéletes férfi*

*** *kiváló férfi*

Aurelius — alatt a kormányzat igazságos és óvatos volt, de egyúttal gyöngé és lassú is, és hiányzott belőle a tetterő, mint az idejüket túlélő arisztokráciákból általában. Septimius Severus kormányzata viszont mozgékonyaságával, határozottságával s merész tetterejével tűnt ki, mint általában minden szerencsés kezű, éleslátású s igazi politikai képességekkel bíró kiváló katona diktatúrája.

Katonai lázadások

De csakhamar kiderült, hogy miféle veszélyeket hordozott méhében az állam Septimius Severus-féle átalakítása, amikor halála után a kormány rúdja gyöngébb kezekbe került. A császár, mintha csak vagyonával rendelkezne, egyszerűen Caracalla és Geta nevű fiaira hagyta magas hivatalát. Az örökösök azonban nem értek össze egymással; Caracalla eltétette láb alól öccsét, és a birodalom egyedüli ura lett, de csakhamar szintén katonai zendülésnek esett áldozatul. Halála után a légiók Marcus Opellius Macrinust — a pretoriánusok prefektusát — kiáltották ki császárrá, aki nem is volt szenátor, csak egyszerű lovag. De a zendülő katonák ilyen pronounciamentója* (Mommsen vélekedésével ellentétben) egyáltalában nem volt a császári méltóság törvényes átruházása, ameddig nem járult hozzá a szenátus is. A császár alkalmasint csak addig volt hatalmon, amíg nem változtak meg azok az erőviszonyok, amelyek között kikiáltása történt: amit a hadsereg egyik része adott, a másik elvehette, hacsak a megválasztott császár igen erős és nagy

tekintélyű személyiség nem volt. Macrinus is azon volt, hogy megszerezze a szenátus megerősítését. De miközben tárgyalásokat folytatott, amelyektől kikiáltásának államjogi megerősítését várta, egy újabb katonai zendülés — amit Septimius Severus családja szított — megbuktatta, és Heliogabalust, Septimius Severus unokaöccsét emelte trónra. Ám a tizennégy éves új uralkodó nem tudta magát sokáig tartani, mert hatalma pusztán a légiók változékony kegyén alapult. Négy év múlva ugyanazok a katonák buktatták meg, akik kikiáltották, és ekkor Alexander Severus vette át a császári méltóságot — Heliogabalus rokona, akit valamivel előbb családja s a katonák rendelték melléje. A sok katonai zendülés és a császár hatalmának szükségszerű meggyengülése annyira megdöbbsentette a vezető osztályokat — és Septimius Severus családját is —, hogy erős és köztisztelőben álló kormányra vágyva, valamennyien a szenátus felé fordultak, aminek államjogi helyzetét mindenki elismerte, ráadásul egyedül ellensúlyozta a légiók önkényét.

Alexander Severus mint a szenátus védője

Alexander Severus tehát folytatta Traianus, Antoninus Pius és Marcus Aurelius politikáját, sőt továbbment náluk. Visztautasította a *dominus* címet, lemondott az újra bevezetett udvari szertartásokról, magához hasonlónak tekintette a szenátorokat, megint rájuk ruházta a legfőbb hivatalnokok, még a tartományi helytartók választását is, szenátorokból álló császári tanácsot (*consilium principis*) hozott létre, és jóváhagyta, hogy a helytartókat tanácsstagok támogatassák; a nép által választotta a császári procuratoro-

* katonai lázadás

kat*, és korlátozta hatáskörüket. Sullához, Augustushoz és Vespasianushoz hasonlóan még egyszer megkísérelte a féktelen katonai uralom veszélyét elhárítani azzal, hogy a szenátusnak mint a rend őrének, a törvény és jog védőjének tekintélyét támogatta. Ő volt az utolsó, aki kísérleteket tett erre. A légiók ebben az időben már nem álltak csaknem kizárólag itáliaiakból, mint a császárság első századában, amikor a katonák még hagyományos tisztelettel tekintettek a szenátusra: mostanra leginkább olyan emberekből tevődtek össze a seregek, akik a birodalom kevésbé művelt tartományaiából származtak, és akik a szenátus tekintélyének jelentőségét nemigen tudták méltányolni — tehát csak annyi tisztelettel viseltettek a szenátus iránt, amennyit ez a tényleges hatalmával ki tudott erőszakolni. Azonkívül a „severusi” szellem — ha nevezhetjük így a katonaság becsvágyát, azt a vágyat, hogy a császári hatalom egyedüli támasza legyen — sokkal mélyebb gyökeret vert már a legionáriusok tudatában, semhogy sokáig háttérbe szoríthatta volna a szenátus.

A forrongásra való hajlamot ráadásul a külpolitikai események is fokozták. Ebben a nyugat történetére nézve olyan kritikus időpontban keleten is hatalmas fordulat következett be. Az utolsó pártus király bukása után újra a Szászánidák nemzeti dinasztíája foglalta el a trónt, és el volt rá szánva, hogy az elődei által támogatott görög kultúrát kiirtja, és a régi perzsa birodalom római kézben lévő területeit visszafoglalja. Ezért a Római Birodalom háborúba bonyolódott Perzsiával. Alexander Severusnak sikerült ugyan a perzsa támadást visszavernie, de hogy ezt megte-

hesse, a birodalom minden rendelkezésre álló erejét fel kellett használnia — azokat a csapatokat is, amelyek a nyugati határokat védelmezték. Ezt az alkalmat az alemannok és markomannok arra használták fel, hogy átkeljenek a Dúnán és a Rajnán. A császár, akinek erejét lekötötte a keleti háború, azt hitte, hogy nincs elég katonája a támadás visszaverésére, és ezért alkudozni kezdett a germánokkal, majd pénzt ajánlott fel nekik. Eljárása politikai szempontból érthető volt; a katonák azonban, akik visszakívánták Septimius Severus és Caracalla idejét, amikor az ő kezükben volt a hatalom, a császár tettét ürügyül használták fel a lázadáshoz. Azzal vádolták Alexander Severust, hogy a birodalmat a barbárok adófizetőjévé teszi, és egész családjával együtt meggyilkolták. Aztán az összeesküvés fejét kiáltották ki császárrá: C. Julius Verus Maximinust, egy Trákiából származó, magasabb rangú tisztet, aki jól forgatta ugyan a kardot, de még latinul sem tudott rendesen.

Az összeomlás igazi oka

Ezzel a külső és belső háborúk, mindenféle csapások, járványok és éhínségek szakadatlan sorozata kezdődött — és fél századon át tartott. Ebben az időszakban megfogyatkozott a nép, eltűnt a gazdagság, eltűntek a vezető rétegek is, akik a birodalmat kormányozták, a békepolitika hordozói és a civilizáció képviselői voltak, és velük együtt tűntek el a művészetek meg a görög—latin kultúra többi nagy vívmányai.

A történetírók vég nélküli, többé-kevésbé alapos kutatásokat folytattak, hogy megtudják, miért kellett jóformán az

* leginkább helytartónak felel meg

egész antik civilizációnak tönkremennie, és nagyon is könnyen meg lehet érteni, hogy miért vonzza ez a tárgy a kutatókat. Hiszen nem sok civilizáció van, ami olyan magasra emelkedett, aztán hirtelen olyan mélyre zuhant volna. Ha e jelenséggel összevetjük az 1000 táján Európában kezdődött fejlődést, ami új világot teremtett a régi romjain, önkéntelenül felmerül a kérdés: miként volt lehetséges, hogy Európa az utolsó kilenc század folyamán csaknem szakadatlan fejlődésnek örvendett; a hódításokból és javak felhalmozásából eredő nyereség mindig több volt a veszteségnél; és ugyanilyen önkéntelenül merül fel az a kérdés is, miként volt lehetséges, hogy az olyan életerős és teremtető antik civilizáció olyan szörnyű katasztrófa örvényébe süllyedt. Egyes kutatók azt hiszik, hogy az összeomlás oka a barbár törzsek betörése és szétáradása volt, de elfelejtik megmagyarázni azt a tényt, hogy a katonai tapasztalatok egész kincstárával rendelkező hatalmas birodalom a történelem bizonyos fordulópontján nem volt képes határait olyan népek ellen megvédeni, akik Róma iskolájában a hadtudomány és a társadalmi élet elemeit sajátították csak el. Más felfogás szerint a kereszténység idézte elő az összeomlást; ismét mások arról beszélnek, hogy az alsóbb néposztályok és a kevésbé civilizált elemek túlsúlyra kerültek a birodalomban; és végül némelyek a roppant adóterhet meg az abszolutisztikus kormányzatot hozzák fel okul. Mindezek a magyarázat megtalálására irányuló kísérletek ha egyes, konkrét esetekben helyesek is, nem kielégítőek, illetve csak akkor kielégítőek, ha egyidejűleg a következő kérdésekre is válaszolni tudunk: Miért volt képes a kereszténység egy bizonyos időpontban olyan tanok és intézmények útját egyengeti, amelyek a birodalom politikai és katonai erejét

csaknem egészen megtörték? S miként történt, hogy a birodalom lakosságát alkotó fajok a keveredés folyamán megint levetkőzték a civilizációt? És mindezekon felül miként volt lehetséges, hogy az állam kíméletlen abszolutizmusával s esztelen pénzügyi politikájával végül tönkretette a birodalmat? A társadalmi felbomlás mindezen végzetes megjelenési formáinak egy, legvégső okból kell eredniük. Melyik ez a legvégső ok?

A szenátus háttérbe szorításának következményei

A legvégső ok: hatalmas politikai válság, ami az Alexander Severus meggyilkolása után kezdődő és fél évszázadon át tartó polgárháborúból eredt. És miben állt ez a politikai válság? Abban, hogy megsemmisült a szenátus tekintélye, ami egyébként számos történetíró felfogása szerint csak felesleges teher volna a császárság államrendszerében. A szenátus politikai életből való kikapcsolását pedig több körülmény idézte elő: az erősen elbarbárosodott légiók kíméletlen magatartása, amikor nem akartak többé meghajolni a szenátus századokon át elismert tekintélye előtt; a szenátus félelme a fékevesztett szoldateszktől*; azt kellett ugyanis tapasztalnia, hogy tisztán jogi és erkölcsi tekintélye menthetetlenül elveszett; a lehatalmasabb és legtekintélyesebb családok kiirtása; és végül a polgárháborúban szörnyű veszteségeket szenvedett régi nemesség kicserélődése értéktelenebb elemekkel: hiányos műveltségű és bár-

* erőszakos katonai uralom

dolatlan modorú újjazdagokkal. A szenátus teljes háttérbe szorítása után pedig az egész birodalomban nem volt többé testület, ami képes lett volna a császárt megválasztani vagy legalább alkotmányjogilag megerősíteni. Más szavakkal: teljesen szakítottak a törvényes szentesítés elvével, ami mindenkit engedelmességre kötelezett a császár iránt, és ennek az elvnek a feladásával a törvényes császárválasztó eljárás végső maradványáról is lemondtak. A császárválasztás most már a légiók kezében volt: a legfőbb méltóság átruházása pusztán az ő kegyüktől függött. De légió sok volt, őrhelyeik a birodalom távoli határain oszlottak el, csak ritkán jutottak egymással megállapodásra, és ha hangulatuk megváltozott, nemegyszer maguk módosították döntésüket.

De hogyan is lehetett volna másképpen, mint karddal és háborúval eldönteni a választást, amikor az egyformán törvényes vagy törvénytelen ellencsászárok mind a légióknak köszönhették kikiáltásukat, és a légiók mind egyformán jogosultak vagy jogosulatlanok voltak a császár személyének meghatározására? Így hát az egyik polgárháború a másikat követte, az egyik véresebb volt, mint a másik: ahol a hatalom kapja meg az utolsó szót, mindig a hatalom is fogja kimondani azt — legalábbis ameddig egy civilizáció belső ereje nem merült ki teljesen. Kétségkívül nem először történt az ókorban, hogy egy nép a politikai létét századokoi át biztosító intézmények pusztulása után úgy maradt, mint nyáj pásztor nélkül. De általában bármilyen bajt okoztak is a válságok, viszonylag szűk körre korlátozódtak, mert e népeket olyan államalakulatok vették körül, amelyeknél a törvényes rend nem borult fel, és a legfőbb hatalom biztos, alkotmányjogilag megerősített alapon nyugodott. A forradalom sújtotta ország mindig kölcsönözhetett a szomszédos

népektől, és mintául választhatta ezeknek a legitimitás elvén alapuló intézményeit — aztán előbb-utóbb ismét felépíthette összeomlott kormányzati rendszerét. S ha egy nép-nél olyan sokáig tartott a fejetlenség, hogy szomszédai komolyan kezdték érezni ennek hatását, akkor mindig akadt a környező államok között egy, amely hajlandónak mutatkozott rákényszeríteni a rendet, amit az nem tudott saját erejéből megteremteni. Ezért az ókori háborúk gyakran az államok belső forradalmaival függnek össze.

Most azonban — időszámításunk harmadik századában — az ókorban először történt, hogy egy óriási birodalomban egyáltalában nem volt állami intézmény annak világos eldöntésére, hogy mi a törvényben gyökerező állami tekintély, és mi a jogellenes bitorlás. Ez az Európa, Ázsia és Afrika távoli területeire is kiterjedt, mérhetetlenül nagy birodalom éppen nagysága miatt nem is számíthatott külső beavatkozásra, hogy majd annak segítségével állítsa helyre a rendet, és helyezze elvi alapokra az állami intézményeket. Továbbá külföldi mintaképek sem álltak rendelkezésre, mert északon, nyugaton és délen civilizálatlan, barbárok lakta földrészekkel volt határos; keleten pedig ott volt ugyan a régi civilizációval rendelkező perzsa birodalom, de ez mint állam fiatal volt még, nemrég vészelt át egy polgárháborút, és ellenségesen viselkedett a Római Birodalommal szemben. Ehhez járult a nagy távolság és az életfeltételek különbözősége is. A birodalom tehát magára volt utalva, és azt az óriási problémát, hogy miképpen jusson államrendszere új, törvényes alaphoz, a maga erejéből volt kénytelen megoldani. Ebből érthetők a szörnyű viharok, amik az antik civilizációt ostromolták, és lassanként nagy részben és éppen legértékesebb részeit elpusztították.

A válság politikai oka

A harmadik század elején egészségesnek és virágzóknak látszó görög—latin civilizáció valójában a bomlás állapotában volt. E civilizáció egyik alapja a sokistenhit volt, a másik egy speciális szellem, ami a helyi hagyományból táplálkozott, és bár újra meg újra a mai értelemben vett nemzeti öntudat színvonalára lennének hajlandók helyezni, attól több ponton is lényegesen különbözik. Mármost mind a politeizmust, mind a helyi patriotizmus e fajtáját alapjaiban támadta meg a birodalomban elterjedt világpolgárság-eszme, a fajok, vallások, szokások, kultúrák keveredése, a kormányzat központosítása, a nagyipar és kereskedelem kialakulása és végül a világpolgárság gondolatával együtt elterjedő új vallási és filozófiai tanok sokasága. A gazdasági élet virágzása, nevezetesen az a körülmény, hogy egészen alantas társadalmi osztályok is aránylag könnyen gazdagsághoz és műveltséghez juthattak, és ezáltal magasabb osztályokba emelkedhettek, már magában véve is rejtett, de mélyreható oka volt a bomlás folyamatának. A görög—latin civilizáció arisztokratikus volt — olyan nagy mértékben, hogy gyakran alig tudjuk világosan elgondolni; abban rejlett az ereje, hogy szűk látókörű, de rendkívül munkabíró vezető rétegeket nevelt. Amit most kiterjedésben nyert, mélységben veszítette el. A császárkorban a vallás, a politika, az erkölcsi felfogás terén oly különféle alakokban jelentkező egyenlősítő humanizmus szelleme lassanként, de törvényszerűen fosztotta meg erejétől és lényegétől a birodalmat.

Mindamellettsóhasem következett volna be annyira váratlanul olyan szörnyű katasztrófa, ha nem jön közbe egy felettébb sajnálatos esemény, amely siettetten a krízist, és re-

ménytelenné tette a helyzetet: a szenátus tekintélyének megsemmisülése, a Septimius Severus által okozott felfordulás kísérőjelensége. Ez elég volt ahhoz, hogy az egész birodalomban érvénytelenítse azt az alkotmányon alapuló eljárást, ami a császárt kormányhatalma birtokába juttatta. Ezért a bűnért a birodalom forradalmakkal és háborúkkal lakolt, és ezek annyi század fáradságos művét félszázad alatt szinte teljesen elpusztították.

Pillantás korunkra

Az antik civilizáció összeomlásának egyik oka tehát a lassú belső hanyatlás, a másik egy végzetes politikai esemény, ami az államépület zárókövét megrepesztette, és ezt az elterjedése és eldurvulása, valamint belső bomlása miatt már amúgy is meggyöngyölt civilizációt zsákmányul vetette oda a forradalom által felszabadított kényuralomnak. Érdeemes e szörnyű idők emlékét felidézni, hiszen korunk hasonlít az akkori időkhöz. A voltaképpeni Európa civilizációja az utóbbi ötven évben kritikus stádiumba jutott. Egyre fokozódó szétforgácsolódás vált érezhetővé a világnézetben és erkölcsi felfogásban egyaránt, elválasztotta egymástól az osztályokat, népeket és fajokat; a társadalom minden rétegét többé-kevésbé áthatotta a szellemi és erkölcsi fejtelenség; a megállás nélküli lázas munka megtámadta az idegeket; mindenütt, minden társadalmi rétegben meglazult és megingott a rend; a lázas, túlfeszített munka nyomán rendkívüli, de gyakran nem tartós és nem alapos teljesítmények születtek. A szellemi munka a legkülönbözőbb területeken terjedt el és vált általánossá. Ezzel egyidejűleg az anyagi ja-

vak egyre több társadalmi réteg számára váltak hozzáférhetővé. Az európai civilizáció belső meggyöngyüléséhez végül egy külső esemény is hozzájárult, aminek szörnyű következményei talán páratlanok a világtörténelemben...

A világháború, ha csak nagy vonásaiban s következményei tekintetében is, a Septimius Severus okozta változásokhoz hasonlítható: aláasta a tekintély és legitimitás alapját, vagyis a társadalmi rend épületének alapjait. Ez az alap Közép- és Kelet-Európa nagy monarchiáiban a dinasztiáknak Istentől származó joga volt, a nyugati demokráciákban a nép akarata. A császárság bukása Oroszországban, az Osztrák–Magyar Monarchiában és Németországban halálos csapást mért az Isten kegyelméből való uralom elvére, és ezt aligha fogja valaha kiheverni. De a vele szemben álló elv sem igen fogja élvezni diadala gyümölcseit. Határozatlansága és a megvalósításának útjában álló óriási nehézségek miatt valószínűleg anyagilag és erkölcsileg meggyengülve került ki ebből a rettenetes válságból — olyannyira, hogy váratlan győzelme a közép-európai államokban és Oroszországban Európa többi részében sem vidám reményeket, sem lelkesedést nem keltett. Ellenkezőleg: csak fokozta korunk gondjait, mert még inkább szaporodtak a nehézségek, amelyek a legyőzött országokban támadtak a háború miatt.

Rendbe jön-e még Európa, miután mint a Római Birodalom a harmadik században, elveszítette azokat a mértékeket és elveket, amelyek segítségével meg lehet határozni, hogy kinek és milyen határok között van joga parancsolni, valamint kinek és milyen határok között kötelessége engedelmeskedni? A zavaros viszonyok talán megint, akárcsak tizenhét századdal korábban, a háborúk és forradalmak

korszakába fognak torkollni, és ismét meg fog semmisülni az értékek jelentős része? Ilyen kérdések gyötrik azt, aki párhuzamba állítja azokat a szörnyűségeket, amik az utolsó években történtek szemünk előtt, és azokat, amiket a történelemből ismerünk. Annál behatóbban kell tehát a múlttal foglalkoznunk. Ezért lesz legközelebbi feladatunk a Római Birodalom bukásával kapcsolatos legfontosabb események részletesebb vázolása.

*II. A nagy fordulat
a harmadik században*

Maximinus katonacsászár

Alexander Severus 235 elején katonai lázadásnak esett áldozatul — ennek élén a trák Maximinus állt. Ez a férfi fizikai adottságai és Septimius Severus családjának kegye révén a legmagasabb katonai tisztségeket érte el, noha alig tudott latinul. Személyében tehát az egészen műveletlen fajok egyike jutott uralomra — ezek már a polgárháborúk politikai zűrzavarát és Septimius Severus családjának keleti jellegű despotikus egyeduralmát is felhasználták arra, hogy oly állásokat kaparintsanak meg, amelyek betöltése eddig a régi nemesi családok kiváltsága volt. A légiók Alexander Severus meggyilkolása után őt kiáltották ki Mainzban (Mogontiacum) császárrá. Azzal, hogy megbuktatták azt az uralkodót, aki a szenátus hatalmát újra meg akarta szilárdítani és ezt a trákot emelték a trónra, szembehelyezkedtek az alkotmányos kormányzat egyetlen még megmaradt támaszával: a szenátussal. Ezzel felforgatták a századok óta a szenátus tekintélyén alapuló törvényes rendet. Septimius Severus és utódai leplezték még valamennyire kényuralmukat: bizonyos esetekben kikérték a szenátus döntését, és ezzel legalább formálisan elismerték a testületet. De Maximi-

nus megválasztása azt jelentette, hogy az új katonai despotizmus nyíltan és véglegesen szakított a múlttal. A hatalom tényleges birtokában azt hitte, lemondhat az egyetlen hiteles fórumról, ami igazolhatta ezt a hatalmat, és a maga önkényét tette bírónak a legfőbb hatalom gyakorlásának kérdésében.

A jog eszméje még egyszer diadalmaskodik

Maximinus valóban csak a légiók kegyének megőrzésére törekedett, és úgy uralkodott, mintha a szenátus nem is lett volna a világon. Ám bármennyire megalázta is a szenátust, az mégsem süllyedt olyan mélyre, hogy ilyen fokú mellőzést eltűrt volna egy trák barbártól. Róma akkori viszonyait nem ismerjük ugyan eléggé, és csak nagy nehezen vagyunk képesek a ránk maradt szegényes adatokból néhány biztos tény megállapítani, de annyi bizonyos, hogy a szenátus két császárt választott. Egyikük — Pupienus — kitűnő katona, aki egyszerű származása ellenére a legmagasabb tisztségekre küzdötte fel magát; a másik — Balbinus — igen tekintélyes szenátor, nem mindennapian tehetséges, nemesi származású ember. Azok a férfiak tehát, akiktől a szenátus haldokló tekintélyének megerősítését remélte, mintegy a maga erejéből érvényesülő ember munkabírásának és a született arisztokrata tudatos fellépésének képviselői voltak. A hagyomány által szentesített politikai elvnek mindig szüksége van ugyan hatalomra, hogy a kellő tiszteletet megszerezze magának, ez azonban nem jelenti azt, hogy ha a politikai elv hívei és a hatalom birtokosai összetűznek, mindig az előbbieknek kell a rövidebbet húzniuk. Olykor

tehetetlenné válik a brutális erőszak is, ha szembehelyezkedik a hiteles hatalmi tényezővel, amit valójában szolgálania kellene. Így történt akkor is. A két császárnak sikerült a szenátus segítségével kormányt alakítania — ennek jogszerűségét néhány provincia elismerte —, és sereget állítottak fel a bitorló ellen. Maximinus, akinek hatalma a hozzá ragaszkodó légióktól függött, nyomban felismerte, micsoda veszélyt jelent az ellenkormány a birodalom fővárosában. Ezért rögtön Itáliába indult, és ostrom alá vette Aquileiát, ami elzárta a Róma felé vezető utat. Itáliában azonban az egész lakosság a szenátus pártján állt, s ellenséges szemmel nézett a bitorlóra, sőt még ennek légiói is meginogtak hűségükben, amikor személyesen győződtek meg arról, hogy milyen nagy tisztelet övezi a szenátust mint a törvény és a jog képviselőjét. Aquileia szívós ellenállása megtette a többit: 238 tavaszán a vár falai alatt ugyanazok a katonák gyilkolták meg Maximinust, akik hatalomra segítették.

A szenátus, Róma és Itália — vagyis a jog eszméjének előharcosai — diadalmaskodtak a félbarbár légiók és a lázadás nyers ereje fölött. De örömük nem tartott sokáig. A császárok ellentétbe kerültek egymással, a szenátus pedig nem tudta kihasználni az elért sikert, és katonákat sem volt képes uralma alá vonni. Azok pedig még mindig szabadon rendelkeztek fegyvereikkel. Pupienus és Balbinus még a 238. év vége előtt új katonai lázadásnak estek áldozatul, és Gordianus lett az új császár. Végül tehát mégis az erőszak győzött. Ezalatt a karpok és a gótok átkeltek a Dunán, a perzsák pedig benyomultak Mezopotámiába, és Szíriát fenyegették. A fiatal és tapasztalatlan császárnak — szerencséjére — tehetséges, derék és hozzá őszintén ragaszkodó segítője akadt pretoriánus testőrségének Timesitheus nevű

ezredesének személyében. Timesitheus megint helyreállította a fegyelmet a hadseregben; visszaszorította a perzsákat, valamint a karpokat és a gótokat. A siker meg a veszedelem nagysága csökkentette az ellentétet a szenátus és a hadsereg: a törvényesség és az erőszak politikája között. Gordianust, bár a légiók választották meg, a szenátus is elismerte császárnak. Timesitheus 243-ban sajnos meghalt, és Gordianus nem tudott helyette jobb segítőtársat találni egy Julius Philippus nevezetű, arab-szemita származású főtisztnél. Julius Philippusban megvolt elődjének katonai kiválósága, de hűsége nem. Gordianusnak nem alárendeltje, hanem társa akart lenni. Fel is bujtotta a katonákat, hogy követeljenek számára nagyobb tiszteletet, és amikor a császár ellenszegült, meggyilkoltatta őt.

Az erőszak politikájának diadala

Néhány év alatt tehát már a negyedik katonai zendülés diadalmaskodott. Az erőszak mindinkább a jog fölé kerekedett, és a katonák által zaklatott, a jogot megtestesítő szenátus meggyöngült, és megvetés tárgyává lett. Ez az utolsó lázadás ráadásul még jobban megrázkódttatta a birodalmat, mint a korábbiak. A példa ragályos volt, és a zendülés szelleme a birodalom középpontjából áterjedt a provinciákra is. Ha már a légiók döntenek a császárválasztás dolgában, miért élvezzék akkor csak egyes provinciák seregei ezt a kiváltságot, és mások nem? Most minden seregrész saját maga akart császárt választani. Mert egységesítő, mindenki által elfogadott elv hiányában a nyers erőszak politikája törvényszerűen vezet további szétforgácsolódáshoz és bom-

láshoz. A helyzet csakhamar annyira komollyá vált, hogy úgy tűnt, a szenátus kínálja az egyetlen megoldást. Az általános pánikban megint mindenki ahhoz a hatósághoz fordult, ami minden megaláztatás ellenére egyedül volt hivatott arra, hogy az állami rendet fenntartsa. Philippus ráeszmélt, hogy ő nemcsak arab, hanem római is, és a szenátus támogatását kérte — abban bízott, hogy ezzel legitimizálja uralmát, és sikerül legyőznie vetélytársait. És a szenátus, bár nehéz szívvel, ki is nevezte, hogy legalább egy uralkodó legyen a fővárosban, akit ugyan a felkelés emelt trónra, legalább törvényesíteni akarja uralmát. Ámde hasztalan keresünk a veszély órájában menedéket annál a tekintélynél, amit korábban személyes hatalmi vágyunk ki-elégítésére ástunk alá. Mialatt Philippus azon fáradozott, hogy a szenátushoz közeledve megerősítse helyzetét Itáliában, a gótok újra betörték a birodalomba. A dunai légiók felháborodtak azon, hogy miközben a barbárok előzönlík a birodalmat, a császár Itáliában tartózkodik, és elégedetlenségüket azzal fejezték ki, hogy Decius, Dácia és Moesia helytartóját kiáltották ki császárnak. Erre új polgárháború tört ki. Decius megjelent Itáliában, és a mai Verona mellett legyőzte Philippust, aki a csatában meg is halt; aztán az Alpokon keresztül visszatért a gótok ellen harcolni, de 251-ben egy ütközetben elesett. Ő volt az első római császár, aki a barbárok elleni küzdelemben esett el. Elképzelhetjük a hír lesújtó hatását! A légiók, amelyek a birodalom őreinek tekintették magukat, siettek Trebonianus Gallust — Moesia helytartóját — császárnak kikiáltani. Ő azonban alkudozni kezdett a gótokkal, és megvásárolta tőlük a békét. A légiók ekkor megint fellázadtak, és Aemilianust — Moesia új helytartóját — emelték a trónra. Most persze megint polgárhábo-

rú következett, és Trebonianus elbukott. A légiók pedig újból a szenátushoz fordultak, hogy szentesítse eljárásukat, és támogassa az általuk kikiáltott császárt. De alig hangzott el a szenátus beleegyezése, már ezek a csapatok is fellázadtak (hogya miért, nem tudjuk), meggyilkolták az uralkodót, s Valerianusra ruházták méltóságát (253).

A polgárháborúk és következményeik

Tizennyolc év telt el Alexander Severus halála óta, és közben lázadás lázadást követett. A szenátus tekintélye megsemmisült, és a szenátussal együtt megsemmisült a régi kormányzati rendszer sarokpillére is, ami a jog és a rend biztosítója volt. Miután a császárválasztásnak minden szilárd elve és normája megszűnt, és a választás a légiók önkényétől függött, nem volt az államban többé olyan hatalom, ami fenn tudta volna tartani a rendet. Ennek új katonai lázadások voltak a következményei: ezek a csapatok féltékenykedése, a biztos büntetlenség tudata és a prédaéhség miatt állandósultak. Az egyik polgárháború a másikat robbantotta ki, s egyúttal a határok védelme is mindenütt meggyengült. Egyre inkább szabad kezűk kaptak a barbárok, akik a kolosszus szemmel látható gyengülésén felbátorodva mindenfelől rátámadtak.

254 és 260 között a gótok ismételt betörtek Dáciába, Macedóniába, Kis-Ázsiába; az alemannok és frankok Galliára vetették rá magukat; egy új germán törzs, a szász megjelent Gallia és Britannia partjain; komoly zavarok keletkeztek Afrikában, és új veszedelmek fenyegettek keleten, ahol Armenia és Szíria megint perzsa befolyás alá került.

S mintha mindez nem lett volna elég, ezekben az években még szörnyű dögvész is dühöngött, nagy területeket néptelenítve el a birodalomban.

Valerianus kettéosztja a birodalmat

Valerianus, aki mint előkelő nemesi család sarja, a szenátori rendbe tartozott, és alapjában véve alkalmas volt hivatására, érintkezésbe lépett a szenátussal, majd ezzel egyetértésben arra az elhatározásra jutott, hogy a szörnyű nehézségek leküzdésére intézkedést tesz. Ez aztán lassanként az akkori világ műveltségi viszonyainak teljes helyi eltolódásához vezetett. Ez az intézkedés a birodalom kettéosztása volt. Fiát, Gallienust cészárrá nevezte ki, és ráruházta a nyugati provinciák uralmát, maga pedig a keleti rész kormányzását vette át. Ekkor először szakítottak az óriási mű alapjául szolgáló birodalmi egység gondolatával.

Hogya mi vitte a császárt erre a lépésre, nyilvánvaló: a császári hatalmat és egyben az egész, alapjában megrendült kormányzati rendszert akarta tevékenységi körük sugárának megrövidítésével megerősíteni. Csak az volt a baj, hogy a betegség erkölcsi gyengeségből származott, vagyis sokkal mélyebben gyökerezett annál, semhogy egy inkább geometriai természetű gyógyszerrel orvosolni lehetett volna. A rendszernek az volt a baja, hogy nem támaszkodhatott általánosan elismert, minden vitán felülálló szempontokra, és ezen az alapvető hiányosságon a pusztá matematika nem segíthetett. Mialatt Gallienus minden erejével igyekezett a germánok betöréseit nyugaton visszaverni, Valerianus nagy hadjáratot kockáztatott meg Perzsia el-

len. 260-ban fogságba került, s itt is halt meg — hogy hol és mikor, nem tudjuk. Csak néhány év telt el azóta, hogy egy császár a barbárok elleni harcban a csatatéren esett el, most pedig utódainak egyike fogságba került. Szörnyű csapás volt ez a császári tekintélyre nézve, és hatása nem is váratott magára sokáig: a katasztrófa következtében a birodalom azonnal szinte kettészakadt.

A Galliában állomásozó légiók már 258-ban Postumust kiáltották ki császárnak, aki valóban ember volt a talpán. Valerianus kudarca után sikerült magát Hispániában és Britanniában elismertetnie s egy gallo-brit birodalmat alapítani, amely Gallienus haderejével szemben 267-ig fennmaradt. Eközben keleten Macrianus, Valerianus alvezére, Palmyra városa és egy Odaenathus nevű gazdag és hatalmas palmyrai polgár segítségével a maga szakállára harcolt a perzsák ellen — vissza is szorította őket, ami megmentette a leggazdagabb keleti provinciákat. De sikere annyira elkábította, hogy két fiára gondolva már a birodalom uralmára törekedett.

A harminc kényúr

Odaenathus azonban hű maradt Gallienus császárhoz, és miután az Kelet vezérévé (*dux Orientis*) nevezte ki, hadjáratot indított Macrianus ellen. A birodalom tehát keleti és nyugati részre szakadt, vagy legalábbis közel volt a kettészakadáshoz. A birodalmi gondolat fokozódó gyöngülésével fokozódott a germánok támadó kedve is. Az alemanoknak 261-ben sikerült betörniük Itáliába, s Gallienus csak Mediolanum — a mai Milánó — falai alatt tudta meg-

verni őket. Csakhamar benyomultak a frankok Galliába és Hispániába, s úgy látszik, Afrikáig hatoltak előre. A kelet-európai barbár törzsek, a gótok, a herulok Görögország megszentelt földjén álltak: Athénban, Korinthoszban, Argoszbán, Spártában. A gyöngé és tehetetlen Gallienus már sehol sem tudta a birodalomra zúduló barbárságot feltartóztatni; az egyes tartományok és területrészek végső kérésbeesésükben a maguk lábára álltak, és mivel azt hitték, hogy így jobban védekezhetnek, önálló császárságot kiáltottak ki. Uralkodása végső éveiben annyi volt a trónkövetelő (a történetíróknál „harminc kényúrról” van szó), s ezek uralma olyan rövid ideig tartott, hogy úgyszólván lehetetlen figyelemmel követni őket. Germániában kedvezőnek látták a pillanatot egy nagy támadás megkockáztatására. Több germán nép a gótok és alemannok neve alatt hatalmas szövetségbe tömörült a birodalom ellen. 268 tavaszán erős hadsereg kelt át a Duna jobb partjára, és előnyomult Kelet-Macedónia, Görögország, a Kikládok, Rodosz, Ciprus és a kis-ázsiai partok felé. Egy másik hadsereg egyidejűleg Moesiában jelent meg, és behatolt Macedóniába. A két hadseregnek nyilván az volt a haditerve, hogy elfoglalják a Balkán-félszigetet, és a keleti, valamint a nyugati provinciák közé beékelődve kettészakítják a birodalmat.

A felbomlás folytatódása

A birodalom tehát több mint harminc éve a katonai despotizmus zsákmánya volt, uralma alatt ellenséges betörés, polgárháború, dögvész és éhínség pusztította a tartományokat, s elharapódzott a törvénytelenység. A köztársasági pol-

gárháborúk korának szenvedései nem mérhetők a mostani szenvedésekhez, hiszen akkor nem forgott kockán az egész civilizáció. Most máshogy áll a dolog: a nyugati provinciák civilizációja alapján rendült meg, és ez már a népességi viszonyokból is kitűnik. Ha a népsűrűség már a gazdasági virágzás idején sem volt kielégítő, úgy most a háború, a barbár betörések, az általános bizonytalanság, a fokozódó elszegényedés, a vég nélküli járványok következtében szinte kétségbeejtővé vált. A császárok, mégpedig a legbelátóbbak, újra meg újra ahhoz a segédeszközkhöz folyamodtak, hogy a birodalom nagy területein, főleg nyugaton, a politikai és katonai veszélyek ellenére barbár törzseket telepítettek le. Ez a benépesítési politika mindennél jobban mutatja, mennyire szüksége volt a birodalomnak emberekre. A lakosság gyors csökkenése természetesen pusztító hatással volt a mezőgazdasági és ipari tevékenységre, és még inkább siettette az általános elszegényedést. A földművesek, szabad gyarmatosok, dolgozó rabszolgák és kisbirtokosok számának megcsappanása egyre érezhetőbbé vált; a kisbirtok mindinkább összezsugorodott, a nagybirtok megnőtt — de megnőtt a műveletlenül maradt parlag is. Az ipari tevékenység, amely még az Antoninusok alatt, sőt a severusi uralom alatt is virágzott az egész birodalomban, súlyos válságba került annak következtében, hogy egyre kevesebb volt a munkáskéz: részint a fokozódó szegénység, részint a besorozott kézművesek elhalálózása miatt. Ez utóbbi többek között azt okozta, hogy a magas fokú képzést igénylő iparágakban sok titkos ismeret ment veszendőbe.

A gazdasági összeomlás

Sok bánya — főleg aranybánya — művelését abbahagyták, egyfelől azért, mert nem volt munkás, másfelől azért, mert a bányaterületek barbárok kezébe kerültek. A nemesfémek tulajdonosai félelmükben mindenüket elásták; a tőke visszavonult, s a 12 százalékos kamatláb — Néró idejében még ritka kivétel — általános szabállyá vált. A földművelés és ipar bajaihoz aztán még kereskedelmi válság is járult. Az általános bizonytalanság, a közlekedési nehézségek, a nagyobb utazási költségek, a fogyasztás csökkenése a fokozódó szegénység miatt — mindez erősen gátolta a harmadik században a kereskedelmi tevékenységet. Míg a közép- és kisvagyonok eltűntek, a nagyvagyon az egyre növekvő elszegényedés idején néhány gazdag ember kezében összpontosult. A kisvárosok kiürültek, a nagy településeken viszont természetellenesen megnőtt a lakosság, és felduzzadt a többé-kevésbé szemérmes koldusok száma is, akik — valamilyen elfogadható formában — az állam jászolából vagy a gazdagok zsebéből éltek. És az állam mindenki gondviselője lett, de egyben kínzó szelleme is. A bürokratikus rendszer — a hivatalnoki kar folytonos növekedésének, a tömeg elszegényedésének és a katonai kiadások szaporodásának kísérőjelensége — mindenkiel szemben kíméletlen követelésekkel lépett fel. Az adóteher mérhetetlenül megnőtt, és a pénzverés módja még tovább növelte ezt a terhet. Részint az egyre fokozódó aranyhiány ellensúlyozására, részint a hadiköltségek és más állami kiadások adónövelés nélküli fedezetére a császárok megváltoztatták a pénzük súlyát és ötvözetét. Caracalla alatt az *aureus* súlya 6,55 grammra csökkent. Alexander Severus alatt pedig annyira

ingadozott a tömege, hogy az aranyban történő fizetéseknél már csak súlymértéket használtak. Még rosszabb volt a helyzet az ezüstpénzzel. A *denarius* és az *Antoninianus argenteus* már Caracalla alatt romlani kezdett, és Alexander Severus halála után tovább romlott. Claudius Gothicus alatt az Antoninianus ezüstartalma alig 4-5 százalék volt! Ettől kezdve már csak színében különbözik a rézpénztől, a színt pedig ezüst- vagy szükség esetén ónfüldő adta meg. A bronzpénzek súlya is csökkent. Emiatt aztán az árak elviselhetetlenül emelkedtek, és őrültén ingadoztak, ami kétségbe ejtette a szerencsétlen lakosságot, és amin a császári rendeletek sem tudtak segíteni. Ehhez járult a legnépesebb és legkevésbé vagyonos osztályok szüntelen szegényedése; és ezt nem egy császár még azzal is fokozta, hogy aranyban hajtatta be az adót. Az állam tehát nem fogadta el azt a rossz pénzt, amellyel elárasztotta a birodalmat!

A birodalom elbarbárosodása

Az állami és gazdasági összeomlás a társadalmat is megváltoztatta. A nemesség és a jómódú középosztály családjait kiirtották, tönkrementek vagy szétszóródtak, s velük tűnt el az első és a második század uralkodó osztálya: a politikai és társadalmi épület alapja. Bennük olvadt egybe a hellénizmus és a romanizmus, s az antik civilizáció uralmuk alatt teljesedett ki. Ennek az osztálynak a vagyonát és befolyását egy új oligarchia örökölte: meggazdagodott szerencsefiak s magas állású polgári és katonai hivatalnokok, akik csaknem mindnyájan alacsonyabb társadalmi osztályokból

kerültek ki; és kifejezetten barbár eredetűek is, akiknek a görög—latin műveltségről alig volt fogalmuk. A birodalom megint a barbárság áldozatává vált; belülről még inkább, mint kívülről: azok a barbárok, akik a Rajna és a Duna túl-só partjáról törtek be, nem voltak olyan veszedelmesek számára, mint a civilizálatlan fajok azon leszármazottjai, akik a birodalomban élve meggazdagodtak és hatalomra jutottak. Mindenütt alacsonyabb lett a kulturális színvonal — a filozófiában, a jogtudományban, a szépirodalomban —, mégpedig azért, mert az új hatalmak nem becsülték a szellemi javakat, vagy egyszerűen tudomást sem vettek róluk.

A birodalom vezető osztályai általában már nem rendelkeztek magasabb műveltséggel. Az általános eldurvulás miatt csökkent az ízlés színvonala, elfajultak azok az iparok és művészetek, amelyek virágzása korábban lényegesen hozzájárult a görög-római civilizáció fényéhez: az építéset, a szobrászat és az ékszerészet. Azt, ami a korábbi gazdagságból még megmaradt, hiábavalóságok nyelték el: barbár luxus, ami rossz ízlésével, felfuvalkodásával, nehézkességével és stílustalanságával csak a jobbhoz nem szokottakat tudta elvakítani; zajos és féktelen multságok és ünnepélyek; gigászi méretű, de nem közcélok szolgáltatásban álló épületek — ezek ahelyett, hogy kielégítenék a széppérezetet, csak elképesztették a nézőt a néhány, még mindig virágzó nagyvárosban. Minél inkább elszegényedett a birodalom, annál magasabbra tornyosultak, annál szélesebben terpeszkedtek a nagyvárosok középületei. Végül — s ez az antik civilizáció tényleges bukása — a pogány sokistenhit, az antik világ politikai, társadalmi és szellemi életének alapja is hanyatlásnak indult. Mindenfelől benyomultak a keleti kultuszok, és a már amúgy is alapjában

megrendült világot minden erkölcsi érték megváltoztatásával fenyegették.

És mégis, noha Alexander Severus halála óta, több mint harminc éve a birodalom látszólag ellenállás nélkül engedte át magát a pusztító hatásoknak; noha úgy tetszett, hogy a tehetetlenség, tudatlanság, ravaszság, erőszak és erkölcsi romlás egyszer és mindenkorra leigázta az államot — mégis akadtak még ebben a világban szellemi és erkölcsi erők, amelyek képesek voltak kétségbeesett ellenállásra is. A mindenütt terjeszkedő ízléstelenség és barbárság ellenére még mindig nem halt ki a felsőbb társadalmi rétegekben annak a kultúrának a befolyása, ami sokkal régibb, gazdagabb és szélesebb körű volt, semhogy a még megmaradtak tétlenségre engedték volna magukat kárhozatni: még mindig akadtak fennkölt gondolkodású, nagy formátumú egyéniségek. 268-ban ez az ellenáramlat érvényesült: egy főtisztekből álló összeesküvés meggyilkolta Gallienust, s utóda ezúttal nem pipogya vagy cselszövő lett, hanem korának legkiválóbb katonája: Claudius Gothicus. Claudius Naisus (a mai Nis) közelében az ellenségre támadt, szétverte, és győzelmét kíméletlenül kiaknázta. Ki tudja, mit köszönhetett volna még neki a birodalom, ha a járvány 270-ben el nem ragadja! De császárrá — legalábbis a pannóniai légiónok — azt a férfit kiáltották ki, akit maga is utódának akart; azon vezérek egyikét, akik vele harcoltak Gallienus ellen: Aurelianust. Claudius-hoz hasonlóan ő is értékes jellemmel és jó szellemi képességekkel volt megáldva. Éppen idejében jelent meg, mert a Claudius által megvert gótok csak további barbár seregek előhadai voltak. 270-ben vandálok és alemannok törtek be Itáliába, és 271-ben Placentia (Piacenza) mellett egy római hadsereget győztek le.

Aurelianus, restitutor orbis

Aurelianus először dolgozott ki részletes, alapos tervet, hogy a birodalom felbomlási folyamatát és a barbárságba való visszasüllyedést belső reformok és külső haditettek révén feltartóztassa. Megszabadította Itáliát a germánoktól, akiket Ticinum (Pavia) és Fanum (Fano) mellett megsemmisített; visszaállította a római uralmat; keleten, ahol a birodalom egy része Odaenathus halála után elszakadt, és Zenobia, Odaenathus özvegye új szíriai birodalmat alapított; megszabadította a birodalmat a trónkövetelőktől és kiskirályoktól, akik az utóbbi években gombamód szaporodtak. Helyreállította az egységet; végül óriási erőddé alakította át Rómát — ennek falmaradványai még ma is felkeltek a nézők bámulatát. Megérdemli tehát „a világ helyreállítója” (*restitutor orbis*) nevet.

De Aurelianus tisztában volt azzal, hogy az újra megteremtett birodalmi egység nem tarthat sokáig, ha nem sikerül a birodalom fő baját gyökerestül kiirtania. Erre vonatkozó intézkedései közül különösen kettő érdemel említést. Az egyik a birodalom határaival volt kapcsolatos. Jól látta, hogy a birodalom a rendelkezésre álló véderőkhöz képest túlságosan nagy, ezért feladta Dáciát, ezt az örökös veszedelemben forgó előretolt hadállást, amihez Traianus vitéz legionáriusainak és szorgalmas gyarmatosok generációinak vére tapadt. A feladott provincia nevét Moesiának a Duna jobb partján fekvő részére ruházta. Másik intézkedése politikai és vallási jellegű: bevezette a *Sol invictus** kultuszát, és a latinositott Mithraskultuszt állami vallásnak nyilvánította.

* Mindenható Nap

Egy új politikai megváltástan

Ennek a nagy fontosságú lépésnek méltatásakor szem előtt kell tartanunk, hogy az ázsiai Mithras-kultusz a mazdaizmusnak szemita vallási tanokkal és más kis-ázsiai vallásokból kölcsönzött hittételekkel való keveredéséből jött létre. A Mithras-kultusz — mint csaknem minden ázsiai vallás — abszolutisztikus és monarchisztikus jellegű volt, tanítása szerint az uralkodók isten kegyelméből gyakorolják hatalmukat, az ehhez szükséges isteni attribútumokat pedig Mithras istentől kapják, és vele lényegében eggyé válnak. A mithraizmus állami vallássá emelése tehát komoly politikai megfontolásban gyökerezett: az eljárásnak az volt a célja, hogy a misztikus abszolutizmust tegye a legitimitás elvévé — olyan elvvé, ami a szenátus kinevezésével járó egykori, most már elveszett nimbuszt helyettesíthetné, és a császári méltóság védelmére lehetne a lázongó légiók szüntelen támadásaival szemben. Aurelianus tehát nem akart kevesebbet, mint — miközben a birodalomban tombolt az önkény — új politikai megváltástant felállítani, és az erre szolgáló vallást ott kereste, ahol még rábukkanhatott: keleten, a Római Birodalommal határos nagy autokratikus birodalmakban. Miután a köztársaság megszűnt, a monarchikus és köztársasági elemekből álló és a görög—latin állameszmét fenntartó kormányforma pedig több mint kétszázados fennállás után felmondta a szolgálatot, úgy tett, hogy olyan nagy állam számára, amilyen a római, nem kínálkozik más megoldás, mint a keleti teokratikus abszolutizmus, ahol a birodalom élén az istent megillető tisztelettel övezett uralkodó áll.

Aurelianus tehát valóban mindent megtett, hogy a görög—

római birodalmat ázsiaivá változtassa. De noha ez a kísérlet politikai szükségszerűség volt, s a birodalom helyzete igazolta az eljárást, úgy látszik, erős ellenállásra talált. 275 vége felé Aurelianus is főtiszti összeesküvésnek esett áldozatul. Miféle indítékai lehettek ennek a gyilkosságnak? Erre a kérdésre nem tudunk felelni. Annyi bizonyos, hogy Aurelianus — mint a Sol invictus képviselője — erélyesen látott munkához, hogy megint rendet teremtsen az óriási birodalomban, és buzgalmával, miközben a szörnyű visszaélések megszüntetésén dolgozott, sok ellenséget szerzett magának. Persze az sem lehetetlen, hogy az összeesküvés részben a görög—latin szellem reakciója volt a keleti teokratikus abszolutizmus diadalmas előnyomulására. Emellett szól legalább egy nevezetes tény, ami más módon nem magyarázható: az, hogy a légiók Aurelianus halála után vonakodtak császárt választani, és a választást megint a szenátusra akarták átruházni.

A szenátus tekintélyének elismerése

A szenátus a már régen nélkülözött hódolat e bizonyítékától annyira meglepődött, hogy eleinte nem is akarta teljesíteni a kívánságot, de aztán mégis a testület legidősebb tagját (*princeps senatus*), Marcus Claudius Tacitust kiáltotta ki császárnak, aki Traianushoz hasonlóan szándékozott uralkodni. De azok az idők elmúltak, és Tacitus császárt törekvése jutalmául a lázongó katonák már néhány hónap múlva meggyilkolták.

Most újra megkezdődtek a polgárháborúk. A hadsereg részben Florianust, részben Probuszt — Aurelianus legjobb

vezéreinek egyikét — akarta a trónra ültetni. A küzdelemből Probus került ki győztesen, és jellemző, hogy az új császár, aki Aurelianus iskolájába járt, Tacitus politikáját folytatta. Elismerte tehát a szenátus tekintélyét, hogy így erősítse meg a magáét: főbenjáró perekben megint a szenátus lett a fellebbezés fóruma, és visszakapta a helytartók ki nevezésének jogát, sőt joga volt arra is, hogy a császári rendeleteket megerősítse. Történt pedig ez a zavargások és polgárháború fél évszázada után — olyan időben, amikor a szenátus a korábbiak már csak árnyéka volt. Hogyan magyarázzuk Probus legutolsó kísérletét a szenátus segítségével történő uralkodásra, ha fel nem tételezzük, hogy mindenütt, ahol élt még az eredeti római szellem, elkeseredéssel vagy rémülettel tekintettek Aurelianus misztikus abszolutizmusára? De ez a kísérlet is kudarcra végződött. Noha Probus éppen elégszer bebizonyította, hogy derék katona, a légiók nem rettentek vissza attól, hogy az ő vérért is kiontsák. Így a birodalom megint zűrzavarba süllyedt. A katonák most M. Aurelianus Carust kiáltották ki császárnak, aki Carinus és Numerianus nevű fiainak azonnal a cézár címet adományozta, s haladéktalanul a perzsák ellen vonult. Már bevette Szeleukiát és Ktésziphont, mikor 283 vége felé egyes források szerint villámcsapásnak, egy másik szerint katonai összeesküvésnek esett áldozatul. Numerianus, aki elkísérte a hadjáratba, értett a verseléshez, de nem a hadvezetéshez. Elhatározta tehát, hogy visszavonul. Útközben Numerianus atyja sorsára jutott. Halálával nyíltan vádolták a testőrség prefektusát. Vizsgálatot indítottak, s ennek ellenőrzését az alvezérekből álló törvényszékre bízta. Ez pedig 284. szeptember 17-én a császári házicsapatok parancsnokát, Diocletianust nevezte ki császárrá.

Diocletianus visszatér Aurelianus tervéhez

Diocletianus — Claudius és Aurelianus után — a század harmadik nagy, barbár származású császára. Nyíltan és határozottan elfogadta Aurelianus tervét, aminek megvalósítását a konzervatív rómaiak és a szenátusi kormányzat rajongói megghiúsították: a Római Birodalmat ázsiaiá akarta változtatni — élén korlátlan uralkodóval, aki alattvalói szemében a földöntúli hatalom megtestesülése lenne. Hogy miként és milyen sikerrel igyekezett megvalósítani a tervet, arról később lesz szó. Egyelőre meg kell állapítanunk, hogy a birodalom ázsiai típusú monarchiává változtatása és az uralkodó istenítése volt az egyetlen eszköz arra, hogy a szenátus az általános felfordulás közepette olyan elvet találjon, ami helyreállíthatná elveszett tekintélyét. Úgy látszott, hogy a terv sikerének minden feltétele adva van. A görög—római hagyományok már nem voltak elég vonzóak ahhoz, hogy a terv megvalósítását huzamosabb ideig megakadályozzák. Az erős — nem csupán anyagiilag, hanem erkölcsileg is erős — kormányzat megteremtése létkérdés volt a birodalom számára, és az egész akkor ismert világon nem volt más állameszme, ami a birodalom megmentésével kecsegtetett volna. A hosszú küzdelem Ázsia és Görögország, Ázsia és Róma között, úgy látszott, végéhez közeledik — olyan befejezéshez, ami Ázsia teljes diadalát jelentette volna, mert a görög—latin civilizáció már tehetetlen volt a keleti, teokratikus despotizmussal szemben. Európa azon a ponton volt, hogy Ázsia vazallusa legyen. Ekkor egyszerre olyan ellenfél jelent meg a porondon, ami egészen más eszközökkel küzdött, mint a görög—latin kultúra, és legyőzhetetlen volt: a kereszténység.

A kereszténység

A keresztény hit — a mithraizmushoz hasonlóan — a harmadik század sorsfordulójának idején nagy hódításokat tett. Az egész birodalomban és minden osztály tagjai között elterjedt; behatolt a hadseregbe, a szenátusba, a császári udvarba, meghódított szegényt és gazdagot, tudatlant és műveltet; már terjedelmes és alapos teológiai irodalommal rendelkezett; egyszerű, de jól megalapozott, hierarchikus épületet teremtett, ami nem a hatalmon alapult, mint a császári hierarchia, hanem egyedül és kizárólag azon a tekintélyen, amit kivívott.

Minden hitközség nagyszámú papság vezetése alatt állt. A hitközség a személyes szolgálattételre kötelezett diakónusokból, a vezető tanácsot alkotó vénekből és a legnagyobb hatalommal felruházott püspökből — a hitközség fejéből és vezetőjéből — tevődött össze. A püspököt a papság életfogytiglan választotta, és az egyetemes hitközségi gyűlés erősítette meg; a püspök a maga részéről a véneket és a diakónusokat nevezte ki, és ebben az időben már a város befolyásos személyisége volt — ezt nem annyira a hívők nagy számának köszönhette, mint inkább a nagyszerűen megszervezett segítségnyújtási és jótékonsági akciónak, a kereszténység legnagyobb szociális alkotásának, ami lényegesen hozzájárult végső diadalához. A keresztény hitközségek nem csupán az istentisztelet költségeinek fedezéséről és a papok eltartásáról gondoskodtak, hanem az özvegyek, árvák, betegek, gyöngék, aggok, munkanélküliek és hitükért üldözöttek támogatásáról is; barbároktól elhurcolt foglyokat váltottak ki, templomokat építettek, támogatták a rabszolgákat, a szegényeket keresztény módon temették el,

az idegenből jött hitsorsosokat vendégszeretően fogadták, a szegény vagy létükben fenyegetett hitközségeket anyagi támogatásban részesítették. A keresztény hitközségek birtoka nagyrészt gazdagoktól származott, akik vagyonuk egy részét — vagy az egészet — haláluk után vagy még életükben az egyházra hagyták. A felsőbb társadalmi osztályok így mérhetetlen gazdagságot juttattak a „holt kéz” birtokába, és ennek kamatait az egyház részben jótékonsági akcióra fordította. Első pillantásra világos, hogy a holt kézben felhalmozott birtok és az általa lehetővé tett karitatív tevékenység roppant hatalmat jelentett a harmadik század inséges idejében. Akkoriban a keresztény hitközségek biztos kikötők voltak: menedéket nyújtottak a körös-körül tomboló viharoktól. A magasabb szinten álló emberek lelki küzdelmeik nyomán vagy mások szenvedéseinek hatása alatt, mintegy a szétesni készülő világtól és aljasságától való undorukban tértek keresztény hitre, s megtérésük lelkük utolsó kísérlete volt béke és boldogság elérésére; a nagy tömeget a fennkölt könyörületesség vonzotta az új hithez. Az egyház nem fukarkodott a könyörületességgel, és ennek gyakorlásakor olyan igazi, Istenben való hittel járt el, ami a hivatalos állami támogatásnál vagy a hangadó körök családi protekciójánál a régi pogány államban teljesen ismeretlen volt. A hívők nem csupán hitük által voltak kapcsolatban az egyházzal, hanem másféle, anyagibb természetű kötelékek is fokozták a vallás hatalmát és tekintélyét: az alamizsnaosztogatás, a mindenféle segítség és támogatás; az istentisztelet, az egyházi hivatalnokoskodás és a vele járó javadalmazás, végül az újonnan szerzett egyházi földbirtok kezelése, ami egyre több kishivatalnokot, rabszolgát, bér munkást, földművelő telepest és tisztartót igényelt.

A kereszténység mint hatalom

A kereszténység tehát nem csupán szellemi, hanem világi hatalommá is vált. De a mithraizmus ellenében, a császár közel sem úgy támogatta. Ha kétségkívül túlzás is bizonyos történetíróknak az az állítása, hogy minden harmadik században élt császár ellensége volt a kereszténységnek, annyi mégis bizonyos, hogy a kereszténységet kegyetlenül üldözték, és az állami hatalmak mindig — akkor is, ha éppen nem folyt keresztény vér — ellenségesen és bizalmatlanul tekintettek rá, és ez a magatartás éles ellentétben állt a mithraizmusmal kapcsolatos viselkedésükkel. De mi a mélyebb oka ennek a magatartásnak, amely annyi szenvedést okozott az egyháznak? Semmi más, mint a kereszténység tulajdonképpeni szelleme.

A kereszténység varázsa

A birodalom politikai életszükségletei szempontjából a kereszténység kétségkívül nagy veszedelmet jelentett. Minél inkább rosszabbodott a helyzet a harmadik században, annál hangosabban — felekezetek szerint több-kevesebb nyomatókkal — szólította fel az új vallás híveit, hogy tartózkodjanak a közhivataloktól és minden állástól, ami vallási meggyőződésüket veszélyeztethetné: tehát éppen a legmagasabb és legfontosabb állásoktól. A keresztény lelke üdvösségének kockáztatása nélkül nem gyakorolhatott felügyeletet a pogány templomok felett, nem rendezhetett cirkuszi játékokat, hitsorsosai felett nem ítélkezhetett, és nem járhatott el ellenük. Az a világ, amelyben a többi em-

berek éltek, és élvezték az életet, a kereszténység által megvetett világot és világnézetet jelentett; sem öröm, sem fájdalom, sem jutalom, sem büntetés nem bírhatja rá az igazi keresztényt arra, hogy e romlott világ veszedelmes hiúságaiban lelje kedvét. Ellenkezőleg: minden vágya arra irányult, hogy a bűn és a siralom völgyéből minél előbb kiszabaduljon. Ennek logikus következménye tulajdonképpen az volna, hogy a kereszténységnek kötelessége a birodalom megsemmisítésére törekedni; ha ezt nem teszi, Tertullianus szerint csak azért nem teszi, mert minden tette a szelídség uralmának van alárendelve, és ellenez minden erőszakot. De beszennyezheti-e lelkét e világ aljasságával és istentelenségével? Soha! Inkább a halál vagy a nyomor!

A kereszténység mint az állam ellensége

El lehet képzelni, hogyan hatottak az ilyen tanok az emberek lelkére akkoriban, amikor a közszolgálati tevékenység mindenféle terhekkel és veszélyekkel járt; amikor barbár származású szerencsefiak lepték el a közigazgatást; amikor az államhatalom érvényesítésére mindinkább erőszakot kellett alkalmazni. A kereszténység bomlasztó ereje abban a passzív ellenállásban nyilvánult meg, amit az állameszmével szemben fejtett ki. Egész sereg jobb körökből származó, magasabb műveltségű és tehetséges fiatal embert vont el a birodalom és a város szolgálatától — általában főleg a nemes erkölcsűeket és letisztult életfelfogásúakat hajtott igába. Szent Ágoston élete klasszikus példa arra, hogy valamivel később az átlagosnál tehetségesebbek végül a politika fölé helyezték a vallást, és az egyházat az állam fölé.

De már a 3. században is megtörtént, hogy az, akinek tulajdonképpen állami szolgálatba kellett volna lépnie, inkább az egyháznak adta vagyonát, és szegénysége által kivonta magát a felelősségteljes hivataloskodás alól; mások más úton-módon tették ezt, amit később olykor még a keresztény császárok sem helyeseltek; a nötlenség pedig — bizonyos vallási nimbusztól övezve — sokkal jobban elharapódzott, mint a pogány világban eddig bármikor. A hadsereg még a polgári hivataloknál is inkább megsínylette az emberi erők tervszerű elvonását. A kereszténység már a második század óta megtiltotta híveinek a katonáskodást, és kijelentette, hogy ők a „béke gyermekei” — nem is pereskedhetnek, még kevésbé vehetnek részt csatában; határozottan kijelentette, hogy a hadi szolgálat összeegyeztethetetlen a keresztény hittel, mert hiszen „az Úristen, amikor Péterrel hüvelybe dugatta a kardot, világosan kifejezte azon akaratát, hogy minden harcos tegye le a fegyvert”. Egy keresztény katonának tehát nem volt más választása, mint „a hadseregből haladéktalanul kilépni s elhatározni, hogy elszenvedi Krisztusért minden más keresztény sorsát”. Az alexandriai keresztény cikkelyek elvetik az önkéntes hadi szolgálatot, a római hadsereg legfontosabb támaszát, és ünnepélyesen megerősítik, hogy a kereszténynek nem szabad fegyvert viselnie. Lactantius szerint halálos ítélet kimondásában közreműködni és háborúban részt venni ugyanaz, mert „semmilyen kivételek nincsenek” azon isteni parancs alól, ami kimondja: „Ne ölj!” Nem sokkal később aztán Szent Ágoston kimutatta, hogy az igazi kereszténynek mindegy, milyen uralom alatt él: hogy a birodalom vagy egy idegen nép kormányának engedelmeskedik-e — feltéve, hogy az állam nem kényszeríti istentelenségre vagy igazságtalanságra.

Ehhez fogható tragédia aligha van még egy az emberiség történetében. Egy évezreden át fáradozott azon az antik civilizáció, hogy megteremtse az eszményi államot, ami bölcsességre, emberségességre, szabadságra és jogra alapozva a szépséget, igazságot és erényt segítené diadalra. Rajongtak érte Görögországban, majd Rómában — mind a köztársasági, mind a császári Rómában. Katonák és államférfiak, bölcselők és szónokok, költők és művészek századokon át legjobb képességeiket szentelték ennek az óriási feladatnak. Arisztideusz és Periklész, Scipio és Augustus, Platón és Arisztotelész, Démoszthenész és Cicero, Homérosz és Vergilius, Horatius és Tacitus, Vespasianus és Marcus Aurelius hordták össze a köveket ehhez a maga nemében páratlan épülethez. S e dicső alkotás, annyi század és annyi kiválasztott szellem műve, a harmadik században arra ítéltetett, hogy minden létező összeomlásával és igazán kaotikus állapotokkal érjen véget — szörnyű látvány, amihez foghatót még nem látott a világ! Arra ítéltetett, hogy a nyers erőszak minden erkölcsi aggályt lábbal tipró despotizmusával és a régi civilizáció művészi épületének pusztulásával érjen véget. Mindezek fejében annak megmentésére, ami a régi világból és javaiból még egyáltalán menthető volt, térdén állva kellett imádni az egyeduralkodót, mint egy ázsiai szultánt. Így aztán a monarchikus uralom rabigája — a görög-római kultúra hordozói szemében a szabad embert érhető legnagyobb szégyen és gyalázat — volt az ókor két első népének jutalma az eszményi állam megvalósítása körüli fáradozásokért. Melyik civilizáció mert volna ilyen szörnyű kiábrándulás után magában és a jövőben bízni?

A keresztény eszme győzelme

De volt egy hatalom, amely nem esett kétségbe. Amikor az antik világ alapjául szolgáló életfelfogás hajótörést szenvedett, a kereszténység jelent meg a porondon, és olyan módszer, sajátos és nagyszerű módon forradalmasította a szellemiséget, hogy az párját ritkítja a történelemben. A kereszténység az antik világnézettel ellentétben azt hangoztatta, hogy egy állam jósága vagy gonoszsága, igazságossága vagy igazságtalansága, bölcsessége vagy esztelensége csak azokra a kormányzókra nézve fontos, akik felelősek a rosszért — de nem az alávetettek nézve, akik a hatalmasok bűnei miatt szenvednek. Az élet legfőbb célja az egyes ember vallási és erkölcsi tökéletesedése; ezt a célt mindenki, aki becsületesen törekszik, elérheti, bármilyenek — jók vagy rosszak — legyenek is a kormányok és intézményeik. Az embernek csak egy igazi ura van: Isten; ha ennek az egyetlen és legfőbb úrnak úgy szolgál, ahogy kell, ha méltónak mutatkozik szeretetére és elismerésére, akkor minden egyéb lényegtelen. Ezért válik tehetetlenné az a hatalom, amire a földi birodalmak urai számítanak.

Ez az új világszemlélet, melynek segítségével a kereszténység az antik civilizáció szellemi és erkölcsi rendjét a feje tetejére állította, most, a harmadik században, a szörnyű felbomlás idején jutott diadalra — mégpedig éppen azért, mert a leghatározottabban szállt szembe a bomlás folyamatával. A kivívott diadal mérhetetlen befolyást gyakorolt az elkövetkező időkre, mert az egész nyugati civilizáció sorsát századokra előre meghatározta.

III. Diocletianus reformjai

A császári méltóság megosztása

Diocletianus, akit a légiók Carus utódának választottak, Claudiusához és Aurelianusához hasonlóan dalmát volt, csak még alacsonyabb származású: egy hagyomány szerint egyenesen felszabadult rabszolga fia. Már fiatalon katonának állt, és a három nagy hadvezértől: Claudiusától, Aurelianus-tól és Probus-tól tanulta a hadművészetet. S ez a géniusz, ami e barbár katonában szunnyadozott, csakhamar bontogatni kezdte szárnyait.

Diocletianus mindjárt megválasztatása után polgárháborúba bonyolódott. Carinus, aki az imént fejezett be egy hadjáratot a jazigok ellen, nem akart lemondani utódlási jogáról. Miután az ellenfelek hónapokig készültek a döntő harcra, seregeik 285 tavaszán Moesiában csaptak össze. Diocletianus alighanem alulmaradt volna, ha Carinust nem gyilkolja meg az egyik főtisztje. De az új polgárháború — mint rendszeren — további bajokat okozott. A hónapokon át magukra hagyott provinciákban trónkövetelők jelentek meg. Galliában a tönkrement szegények és fizetésképtelen adósok szociális elégedetlensége szörnyű lázadáshoz, az ún. bagauda-lázadáshoz vezetett. A határokon újra barbár tör-

zsek mozgolódtak; Gallia és Britannia partjain kalózok garázdálkodtak. Az új teher tehát túlságosan nehéznek bizonyult egyetlen uralkodó számára. Így aztán Diocletianus kinevezése után hamarosan — úgy látszik, már 285 második felében — hivaltársat választott maga mellé: Maximianust, korábbi fegyvertársát, egy Sirmium (Mierovica) vidékéről való pannóniai gyarmatos fiát. Maximianus valójában nem politikus volt, hanem csak jó katona, és ezért Diocletianus eleinte valószínűleg nem is társcsászárnak, hanem kormányzófélének szemelte ki, akinek hűségében megbízhatott. De miután Maximianus a bagaudák zendülését igen rövid idő — néhány hét — alatt vérbe fojtotta, Diocletianus megváltoztatta tervét: 286-ban az *augustus* címet adományozta neki, és — legalábbis elvben — magával egyenrangú államfővé tette, anélkül azonban, hogy ezzel a birodalom államjogi egységét érintette volna. Mindkettőjüknek külön hadserege, külön testőrparancsnoka, külön háztartása volt; de közös maradt a törvényhozás és a pénzügy, és a császári rendeleteket is aláírták mind a ketten. Igaz, hogy Diocletianus neve állt az első helyen, és mindig az ő akarata volt a mérvadó, mert ha hatalma nem is volt nagyobb, mint Maximianusé, tekintélye és személyisége mégis többet nyomott a latban. A két augustusnak külön-külön kormányzati területe s fővezéri hatalma volt, de merev határok nélkül: alkalomadtán sohasem haboztak egymás hatáskörébe beavatkozni.

A két augustus hadi sikerei

A birodalom élén tehát egy helyett két egyformán hatalmas császár állt, akárcsak a köztársaság élén századokon át a két konzul. Ez az újítás egyébként — amire már Valerianus gondolt a válság kezdetekor a harmadik században — feltétlenül szükségesnek bizonyult. Körös-körül ellenség fenyegette a birodalmat. A herulok, burgundok és alemannok kihasználták a bagaudák zendülését, és megint átkeltek a Rajnán; ráadásul Carausius, annak a flottának a parancsnoka, amelynek a szász és frank kalózokra kellett volna vadásznia, titkos szövetségben állt velük. Carausius, amikor Maximianus halálra ítélte, fellázadt, Britanniában augustus címet vett fel, hatalmába kerítette a szigetet meg néhány várost a galliai tengerparton, és hatalmas flottát hozott létre, aztán annak védelme alatt dacolt a két törvényes császár hatalmával. Nem kevésbé volt komoly a helyzet keleten sem, ahol állandó válsághelyzet volt Valerianus óta, azaz azóta, hogy Róma elveszítette Armeniát, ami lökhárítóul szolgált volna az új Szászánida-birodalom ellen. Nagyon is szükség volt hát a két császárra, az egyikre keleten, a másikra nyugaton. Mialatt Maximianus sikeresen szállt szembe a Rajnánál a germánok új támadásával, Diocletianus azon volt, hogy megint megvesse lábát Armeniában — mégpedig inkább titkos alkudozások, semmint nyílt harc révén. Az időpont kedvezett neki. A perzsa birodalom a belső zavarok miatt annyira meggyengült, hogy Bahrám király követség útján kérte Diocletianus szövetségét: Armenia békére áhítozott, és torkig volt a perzsa uralommal; Tiridates — az örmény korona örököse — Rómában élt kényszerű száműzetésben. Diocletianus pártfogásába vette és titokban támogatta, hogy megint

uralomra jusson, Tiridates pedig a perzsa király nehéz helyzetét és az örmények elégedetlenségét kiaknázva, csakugyan visszaszerezte őseinek koronáját. Ezzel Armenia megint Róma befolyása alá került, s a perzsa király kénytelen volt beletörődni ebbe.

A birodalmi hatalom további megosztása

E siker következtében keleten megjavult a helyzet, noha új ellenség támadt: a Szír- és Arab-sivatagból származó szaracénok, akik gyújtogatva és fosztogatva törtek be a római területre. Egyiptomban is zavarok támadtak — hogy miért, nem tudjuk. Nyugaton azonban nem szűntek meg a problémák. Maximianusnak nem sikerült levernie Carausiust, aki frankokból és szászokból nagy sereget toborzott; Germániában megint nyugtalanodni kezdtek a gótok, vandálok, gepidák és burgundok. Újra megmozdultak a szarmata törzsek is, akárcsak a numídiái és mauretaniai bennszülöttek. A két császár fáradhatatlanul hadakozott a veszélyekkel: a birodalom egyik végéről a másikra siettek; hol itt, hol ott ruházták fel a hadvezéreket a legnagyobb polgári és katonai hatáskörrel, és sokszor meg is alkudtak a helyzettel: Carausiust például, akivel másképpen nem lehetett boldogulni, harmadik augustusszá nevezték ki. De az utóbbi évek tapasztalatai alapján Diocletianus és Maximianus arra a következtetésre jutottak, hogy két augustus sem győzi az óriási feladatot, és 293-ban Diocletianus a birodalmi hatalom további megosztására szánta el magát: a két augustus mellé két, rangban alattuk álló új munkatársat: két cézárt rendelt. Egyikük a dáciai származású Galerius volt, nem művelt, de erélyes és te-

hetséges katona. Társa, az arcának halványsága miatt Chlo-rus nevet viselő Constantius egészen másféle ember volt: anyai ágon Claudius Gothicus rokona, gazdag családból származó, szelíd lelkű és nagy műveltségű ember — igazi arisztokrata, aki úgy jutott a birodalmát igazgató szerencsefiak közé, mint Saul a próféták közé. A négy uralkodó a következőképpen osztotta fel a provinciákat: Diocletianus a tulajdonképpeni keletet, Bithyniát, Arábiát, Líbiát, Szíriát választotta magának; Galerius Dalmáciát, Pannóniát, Moe-siát, Trákiát, Görögországot és Kis-Ázsiát kapta; Maximianus Itáliát, Rhaetiát, Sziciliát, Szardíniát, Hispániát és Afrika többi részét; Constantius Britanniát és Galliát. A birodalom urai azokból az okokból kifolyólag, amik miatt négyen voltak, nem Rómában, hanem a birodalom legfontosabb határvárosaiban székeltek: Diocletianus a bithyniai Nicomediában (Izmir), Galerius a pannóniai Sirmiumban, Maximianus az itáliai Mediolanumban és Constantius a galliai Augusta Treverorumban (Trierben).

Az istencsászár

A császárok számának növelése — amint ezt már Valerianusnál megjegyeztük — abból a megfontolásból fakadt, hogy a birodalom halálos betegségét matematikai úton lehet meggyógyítani, holott a bajnak a valóságban erkölcsi természetű okai voltak. A pusztán matematikai gyógyszer most sem vezetett volna jobb eredményre, mint Valerianus idejében, sőt csak siettethette volna a birodalom feldarabolását, ha mindegyik császár függetleníteni akarja magát. De Diocletianus ezt az egyoldalú intézkedést azzal egészítette ki,

hogyan átalakította a legfőbb hatalom belső szerkezetét. Most, 293-ban készen volt a nagy mű, és a kormányhatalom mind a négy képviselője biztosabb és nagyobb tiszteletben álló állami jogi helyzetbe került, szélesebb hatáskörű és nagyobb hatalmú végrehajtó szerveket kapott, úgyhogy jelentősen gyarapodott a legfőbb hatalom ereje és tekintélye. Diocletianus határozottan haladt azon az úton, amelyen Aurelianus csak az első lépéseket merete megtenni: felállította az uralkodó isteni felségének elvét. A császárok istenek szülöttei és istenek teremtetői (a deis geniti et deorum creatores); Diocletianus a „Jovius”*, Maximianus a „Herculus”** címet vette fel; az alattvalók és a katonák az ő nevükre esküdtek, mint valamikor Jupiter vagy Herkules nevére; az isten pedig, aki a hatalmat adta nekik és a birodalomnak, Mithras napisten volt, a trónok és birodalmak adományozója.

Az új isteni felség természete lépten-nyomon a legkézzelfoghatóbb módon jutott kifejezésre. A császárok és alattvalók közötti érintkezés, valamint minden nyilvános uralkodói ténykedés szertartások keretében történt, és ezekről időszámításunk első két százada még mit sem tudott. A császár a nagy keleti despotákhoz hasonlóan diadémot viselt a fején: sugaras diadémot, ami az uralkodót fényével beragyogó napra utalt. A császár nem közönséges halandó volt többé, mint Augustus, Traianus vagy Vespasianus, akihez mindennap és minden órában közeledni lehetett; aki az embereket bizalmasan megszólította; akinek házába könnyen bejuthatott bármelyik szabad polgár. Aki hozzá beszélt, annak pontosan megszabott formulát kellett használnia; és aki hozzá köze-

lített, annak az etikettnek megfelelően térdet kellett hajtania — mintha imádkozni akarna. Ezzel a keleti abszolutizmus végleg legyűrte a haldokló nyugati szellemet. A birodalom lakossága most már többségében barbárokból állt, és részben barbárok kormányozták.

A kormányhatalom átalakítása

A császárság nagyobb tekintéllyel történő felruházása és istenítése persze nem sokat használhatott, ha egyszer a hatalom a több személy közötti felosztás miatt meggyöngyült. De Diocletianus úgy gondolta, hogy ha a legfőbb kormányhatalom négy uralkodó között oszlik is meg, a monarchia — s vele az egység — mégis fenntartható. Négyfejű és mégis egyetlen egységes akarat által kormányzott monarchiát akart felállítani! Hogyan akarta ezt a megoldhatatlan feladatot megvalósítani? Mindenekelőtt a két cézárt a két augustus alá rendelte, és magát főcsászárrá tette, vagyis azzá, akiben a „vezető eszme” testesül meg. Felsőbbrendűsége Maximianus-Heracliuszal szemben már a „Jovius” címben is kifejezésre jutott. Aztán az istenítetett monarchia egységessé tételére bevezette az ázsiai despotizmus dinasztikus elvét — ez egyébként már az 1–2. században bejutott a Római Birodalomba. Az augustusok és cézárok egyetlen család tagjai voltak. Mint ahogy Maximianus Diocletianus fogadott fia, ugyanúgy a cézárok is az augustusok fiai voltak: elváltak feleségeiktől, és az augustusok leányait, tehát féltestvéreiket vették feleségül. Ez a dinasztikus vérfertőzés az egyiptomi fáraók és a Ptolemaioszok szokására emlékeztet. A vallási és a dinasztikus elvnek a választás elvével történt kiegészítése

* jupiteri

** herkulesi

révén azt lehetett hinni, megoldódott a legfőbb hatalommal kapcsolatos központi kérdés, ami csaknem három századon át mindig újra felbukkant, és nyugtalanította az embereket: a trónutódlás kérdése. Egy augustus halála után cézárja lépett a helyébe, és új cézárt nevezett ki, aki ezáltal bekerült a világ urainak isteni családjába.

De a császárságnak a birodalom megmentéséhez nem csupán tekintélyre volt szüksége, hanem erőre, azaz ügyes, megbízható, engedelmes szervekre is. Diocletianus úgy akarta megteremteni ezt az új erőforrást, hogy teljesen bürokratikus rendszert létesített, ami azonban nem függött többé a szenátustól, hanem — mint az ázsiai monarchiákban — közvetlenül az uralkodónak volt alárendelve. Talán nem mulasztotta el értesíteni a szenátust trónra lépéséről, valamint a többi kinevezésről, s így betartott még bizonyos, hagyomány szentesítette formákat. De ha így volt is, a szenátus — mint a birodalom hatalmának egyik megtestesítője — már nem számított. A császár még mindig meghallgathatta a tanácsát, de követni nem volt köteles. A szenátus a provinciák kormányzásába már nem szólhatott bele, ez a kérdés is a császár hatáskörébe tartozott. A szenátus ki volt zárva a legfőbb politikai irányításból: helyettesítője a *consistorium principis* új testülete lett. Ez a régi szenátushoz hasonlóan megvizsgálta a törvényjavaslatokat, amúgy pedig az állam legfőbb hivatalnokaiból tevődött össze. A kormányzati hatalom hordozói a császár és a *consistorium principis*, ez utóbbi bizonyos értelemben a császár legfőbb képviselője volt. A kormányhatalom bürokráciából állt, tagjait társadalmi állásra, származásra vagy nemzetiségre való tekintet nélkül válogatták össze, és csakhamar a birodalom minden alattvalója, később még a nem rómaiak előtt is megnyílt a bürokrácia pozícióihoz vezető út.

Visszapillantás a régi alkotmányra

Ez a görög-római hagyomány szempontjából óriási változást jelentett. A görög és a római civilizáció egyaránt a kettős, a feltétlenül szükséges és Isten akarta egyenlőtlenség — a nép és osztálykülönbség — arisztokratikus alapelveiben gyökerezett. Ez a kettős elv kifelé úgy jelentkezett, mint a görögök, illetve rómaiak természetes életrevalóságából származó állandó fölnye a többi néppel szemben, befelé pedig mint a vezetés kiváltságával rendelkező társadalmi osztályok fölnye a közönséges halandókkal szemben. A görög és latin kultúra kormányai csaknem mindenütt arisztokratikusak voltak: egy kicsiny, uralkodásra egyedül hivatott oligarchia öröklődő kiváltságán alapultak. Csak ritkán jöttek létre igazán demokratikus kormányformák, amelyek a közép- és az alsó társadalmi osztályokból is választhattak hivatalnokokat, és csak rövid ideig maradtak fenn. Az ilyen kísérletek közül a legismertebb, az athéni, katasztrofálisan összeomlott. Rómában viszont soha nem volt demokratikus kormányzat, még a köztársaság legvirharosabb időiben sem; még a római császárság vezető alakjait is Caracalláig bezárólag — a harmadik század kezdetéig — arisztokráciából kiválogatódott arisztokráciának lehet tekinteni. A kiváltságos szenátori és lovagrendek, akiknek soraiból minden magasabb hivatalnok kikerült, a római polgárok összességéből válogatódtak ki — ezek pedig az előkelők és a kisemberek, a szegények és a gazdagok, a műveltek és a műveletlenek, a birodalom egész lakosságából kiválogatódott osztály voltak, fontos kiváltságokkal felruházva, és külön bűnvádi törvény vonatkozott rájuk. A görög–latin civilizáció tehát a szelekció elvén alapult, ez pedig azon az elven, hogy az

emberek és a népek kulturális életrevalóság tekintetében nem egyenlők. A görög—latin állam és társadalom arisztokratikus fejlődésének egyik következménye volt a vezető állású személyeket kiválogató körök izolálása és — ennek következtében — a politikai és közigazgatási hatóságok fejlődési lehetőségeinek elvi korlátozása. Ma már csak nehezen értjük meg, hogy miért vonakodott Róma gyakran még hatalma tetőpontján is a hódításoktól. De az arisztokrácia zárt területét nem lehetett tetszés szerint megteremteni a semmiből vagy bizonyos keretein túl fejleszteni, ellenében a hivatalnokokkal, akik között minden néposztály és minden nemzetiség képviseltette magát. Ezért Rómának mindig vigyáznia kellett, hogy a túlzott terjeszkedés miatt ne legyen túlságosan sok közigazgatási hivatalnokra és magas rangú tisztre szüksége, illetőleg hogy ez a szükséglet a születési és hivatalnoki nemesség teljesítőképességét meg ne haladja — ennek következtében tehát mindig azon volt, hogy a birodalmat minél kevesebb hivatalnok kormányozza. Abból, amit a birodalom belső és külső történetéből tudunk, közvetve és pontos számok nélkül is megállapítható, hogy a római közigazgatás az Antoninusok kihalásáig csak szerény hivatalnoki karral rendelkezett. A császári kormány éppen arisztokratikus jellege miatt igyekezett korlátozott számú hivatalnokokkal boldogulni.

A kereszténység és az arisztokratikus elv

Ebben az időben a kereszténység azzal a tanításával, hogy minden ember ugyanannak az Istennek a fia, és színe előtt mindenki egyenlő, már aláasta az antik civilizáció arisztokratikus épületét. Azt a tételt, hogy magasabb erkölcsi szempontból minden ember egyenlő, már néhány nagy ókori filozófus is kimondta, de a kereszténység tette általánosan elfogadottá, és ez az eszme az arisztokratikus kormányzat szükségességébe vetett hitnek megadta a halálos dőfést, valamint lerakta a mai demokratikus gondolkodás alapját is. Míhelyt az emberek elvetették azt a hitet, mely szerint erkölcsi szempontból nem egyenlőek, az arisztokratikus elv már csak ideig-óráig, néhol maradhatott fenn mint a társadalmi megegyezés eredménye, de nem maradhatott étellel teljes és misztikus nimbuszal övezett alkotóeleme annak az eszmei világnak, amin az állam és a társadalom felépült. Ez az oka annak, hogy mind a keresztény, mind a mohamedán világ arisztokratikus uralmai mindig is gyöngye lábbon álltak, és nem foghatóak mintaképeikhez: az ókor igazi, nagy arisztokráciáihoz.

Újabb szörnyű csapást mért az arisztokratikus elvre Diocletianus nagy közigazgatási reformja, ami kétségtelen, hogy kapcsolatban állt az előbbivel: a kereszténység terjedése szükségszerű feltétele volt belpolitikai átalakításának. A császár persze főleg politikai okok hatására cselekedett, s ezek közül a legfontosabb az volt, hogy a meggyengült arisztokratikus alkotmányt újjal kellett felcserélni, ami jobban megfelelt a politikai és katonai helyzetnek. Az arisztokratikus rendszer az utolsó ötven év folyamán többek között azért roppant össze, mert a birodalom kiterjedéséhez

képest kevés politikai és közigazgatási hivatalnok volt. Most olyan közigazgatási testületet kellett teremteni, amelynek elég ereje és eszköze volt nem csupán a roppant birodalom kormányzására, hanem az államot érő mind több támadás visszaverésére is. S mivel a nemesség annyira megfogyatkozott, hogy már a második században sem tudott feladatának megfelelni, nem volt más kiút, mint a hivatalokat valamennyi osztályból és nemzetiségből választott tisztviselőkkel feltölteni.

A hatalom megosztása

Diocletianus tehát a hivatalok és hivatalnokok számának növekedésében látta nagy reformműve megvalósításának egyik legelső feltételét. Most első ízben történt e katonai arisztokrácia által teremtett birodalom történetében, hogy a polgári és a katonai kormányzat különvált: minden provincia élére két legfőbb hivatalnok került megfelelő szolgálati személyzettel: egy *praeses* vagy polgári kormányzó és egy *dux* vagy katonai főparancsnok. Diocletianus ezzel két dolgot akart elérni: egyrészt azt remélte, hogy a hatalom megosztása után a provinciákban tartózkodó légiók nem fognak újabb trónkövetelőket támogatni, másrészt bízott benne, hogy sikerül megszüntetni azokat a problémákat, amik abból adódtak, hogy a katonai utánpótlás már csaknem teljesen a legcivilizálatlanabb provinciákból került ki, és igen gyakran nélkülözte a még mindig meglehetősen nagy kulturális örökséggel rendelkező birodalom polgári közigazgatása által megkövetelt tulajdonságokat. Ám ezzel megsemmisítette az antik civilizáció másik fontos elvét: az

összes állami funkció egységes gyakorlásának elvét. Továbbá azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy míg a polgári és katonai hatalom szétválasztása napjaink legfontosabb politikai eredménye, a Római Birodalom történetében eleinte csak segédeszköz — a politikai hanyatlás jele. Ezzel a reformmal egyébként szorosan összefügg egy másik, ami a provinciák feldarabolásának nevezhető. Diocletianus nem érte be — mint Valerianus — az uralkodók számának növelésével, hanem a helytartók számát is növelte, és mindegyiküknek szűkebb tevékenységi kört szabott — részint, hogy megkönnyítse a helytartó dolgát, részint, hogy hatalma csökkentésével gyengébbé tegye. Ennek következtében 297-ben 96 legfőbb kormányzati állás volt a provinciákban a helyett az 57 helyett, amit Diocletianus trónra lépésekor talált.

A közigazgatás és a hadsereg reformja

Hogy a birodalom és a központi hatalom meg ne gyengüljön, Diocletianus bevezette a dioecesisek szerinti beosztást. A dioecesis nevet eddig az adóügyekkel és az igazgatszolgáltatással foglalkozó alacsonyabb rangú tartományi hatóság viselte. A diocletianusi dioecesis viszont több tartományi közigazgatási kerület összefoglalása egy főhatóság alá, aminek élén az elnök: a vicarius állt. A dioecesisek száma tizenkettő volt, öt keleten: Oriens, Pontica, Asiana, Thracia, Moesiae, és hét nyugaton: Pannoniae, Britanniae, Galliae, Viennensis, Italia, Hispaniae, Africa. Ezek szerint ettől kezdve két augustus és két cézár töltötte be a legfőbb állást a birodalomban. Közvetlenül alájuk voltak rendelve

a vicariusok egy-egy (összesen 12) dioecesis élén, és mel-
léjük velük egyenrangú proconsulok kerültek: néhány ki-
váltságos provincia helytartói. A vicariusok alatt álltak a
praesések, akik néha a consularis és corrector neveket is
viselték: mindegyik név az új, csökkentett provinciák hely-
tartóit jelölik. E polgári hierarchia mellett állnak a duxok,
a katonai hatalom képviselői, akiknek területi hatásköre ka-
tonai szempontoktól függött, s nem esett szükségképpen
egybe a provinciák vagy a dioecesisek területével.

De az államfők számának növelése és az, hogy bizonyos
stratégiai kerületekben tartózkodtak, valamint a polgári és
katonai hatalom megosztása nem volt elég a birodalmi hatá-
rok tartós megvédéséhez. A közigazgatási reformhoz meg-
felelő haderő-gyapodásnak kellett járulnia. A császárok
testőrségei a korábbiak négyszeresére duzzadtak, s az eddi-
gi pretoriánus csapat mellett megjelent egy új: a *militēs
Palatini et Comitatenses*. A tulajdonképpeni birodalmi
hadsereg is megerősítésre szorult. Diocletianus a sereg lét-
számát 350 ezerről 500 ezerre emelte, és növelte a tisztek
arányát. Hogy az egyes légiók legénységi állományát job-
ban lehessen ellenőrizni, csökkentette az egységek létszá-
mát, miközben több katonai tribunust nevezett ki.

Adóreform

A különböző udvartartások, az otthoni és tartományi hiva-
talnoki kar bővítése és a hadsereg megerősítése persze sok-
ba került, és új pénzforrásokra volt szükség. Diocletianus
nagy eréllyel és leleményességgel fogott hozzá a probléma
megoldásához. A telekértékek felbecsülésére általános fel-

mérést rendelt el — új kataszterfelvételt, ahogy mi monda-
nánk. Ennek alapján új adórendszert léptetett életbe, ami
egyformán érvényes volt minden provinciára, de mindenütt
pontosan a földek minőségéhez és hozadékához igazodott.
Ennek megvalósításához az adókerületeket különböző he-
lyi elnevezésű részekre (pl. *jugum, capat, millena, centu-
ria*) bontva újra felosztották. Ezek az egységek különböző
minőségű és kiterjedésű földeket foglaltak magukba,
összességük azonban mindig ugyanolyan értékű volt, és eh-
hez képest ugyanannyi adót is kellett érte fizetni. Így példá-
ul 5 jugerum szőlő vagy 20 jugerum első osztályú föld egy
jugum volt: ugyanennyit ért 40 jugerum másodosztályú és
60 jugerum harmadosztályú föld is. A földek minőségétől
függetlenül nagyobb terület kellett, ha a vidék hegyes volt,
s kisebb, ha lapályos. Az összeget, amit az állam az egyes
adókerületre kivetett — ez tehát bizonyos számú jugumot
foglalt magában —, hivatalosan közölték a decuriókkal, a
városi tanácsokkal. Ők kirótták az összeget a földbirtoko-
sokra s a köztelekbérlőkre (*possessores*), csak a kisgazda-
ságok birtokosait hagyták ki, és gondosan ügyeltek a pon-
tos behajtásra, mert a hiányt a magukéból kellett
fedezniük. Az állami gépezetnek ez a része kitűnően dolgo-
zott, és biztos hasznot hajtott.

Hadi sikerek

Diocletianus széles körű reformtevékenysége hatására a bi-
rodalom megifjodva került ki a harmadik század viharai-
ból. A birodalom most roppant kozmopolita — túlnyomóan
barbár eredetű keverék faj lakta, és négy isteni tiszteletben

álló uralkodó kormányozta despotikusan; irányítását mindenféle nemzetiségű, származású és társadalmi állású hivatalnokok serege végezte. A birodalom — a nagy császári reform eredményeképpen — legalább részben visszanyerte előbbi gazdasági erejét. Diocletianusnak sikerült bizonyos mértékig helyreállítani a birodalom hatalmát és egységét. Először Britanniát hódította vissza. Carausiust egyik tisztje, Alectus eltette láb alól; abban bízott, hogy követheti a trónján, de vereséget szenvedett (296). Ugyanabban az évben csírájában fojtottak el egy alexandriai lázadást, aminek valószínűleg az volt a célja, hogy megbuktassa a törvényes uralkodókat egy új trónkövetelő javára. S végül Perzsiában is sikerült a nehézségeket leküzdeni. Barahrám perzsa király halála után fia, Narses került hatalomra (294), és felhagyott elődje békepolitikájával, kihasználva azt a körülményt, hogy Galerius Pannóniában tartózkodott, Diocletianust pedig lekötötték az egyiptomi zavargások: Armeniára támadt, és egyidejűleg Szíriát is fenyegette (296). Galerius, akit Diocletianus azonnal visszahívott, szembeszállt a perzsákkal, de elég vigyázatlanul ugyanazon a helyen támadt, ahol nem sokkal régebben Crassus serege megsemmisült, és szintén vereséget szenvedett. Haderejének talpra állításához kénytelen volt nyugati barbárokat — jobbára gótokat és dákokat — is besoroztatni. Aztán Armenia hegysszorosain keresztül betört Perzsiába — égett a vágytól, hogy megbosszulja a vereséget. És ez sikerült is: egy váratlan éjjeli támadással nem csupán a perzsa tábornok, hanem a nagykirály egész háremét is hatalmába kerítette. Maga Narses állítólag csak nagy nehezen tudott elmenekülni. Galerius annyira elbizakodottá tette a siker, hogy már Nagy Sándor dicsőségéről álmodozott, és be akart nyomul-

ni Perzsia belsejébe. De másutt újból betörték a barbárok: Constantius kénytelen volt Britanniába indulni (297), és mialatt távollétében a germánok Galliát fenyegették, Maximianusnak Afrikába kellett sietnie, ahol újra lázadás tört ki.

Diocletianus ekkor hajlandó volt békét kötni — a béke létre is jött 298 elején, mégpedig oly feltételekkel, amik Róma legdicsőesebb napjaira emlékeztettek. Mezopotámia — valamikor Septimius Severus hódította meg — most teljes egészében a birodalomhoz került; a perzsa király ezenkívül lemondott I. Sapor szerzeményéről is — őt, valahol a Tigris felső folyásánál fekvő armeniai kerületről. Tiridates visszakapta régi birtokát: Armeniát Atropaténével együtt egészen Zintáig; Iberia (Közép- és Kelet-Grúzia) római uralom alá került. Ezzel a birodalom megint kiváló stratégiai vonalat hozott létre Szíria és Kis-Ázsia védelmére, és a keleti határ negyven éven át biztosítva volt.

A látszólagos fellendülés

Így aztán Diocletianus szabad kezet kapott, hogy a birodalom belsejében megint rendet teremthessen. A megbízható és szervezett közigazgatás véget vetett a már állandósult fejletlenségnek. Kedvező szél dagasztotta az állam hajójának vitorláit, az augustusok és cészáraik erős kézzel tartották kormányát, és erős akaratú, céltudatos államfő ügyelt az irányra. Az alattvalók nyögtek ugyan az adók súlya alatt, de a közösen viselt teher őket is egyesítette; sőt akár azt is lehetett képzelni, hogy az adók emelkedését majdnem teljesen ellensúlyozza a terhek új elosztása, a behajtás átgondolt

rendszere s a jobb időket ígérő általános fellendülés. Az új császári család nagy népszerűségnek örvendett: az emberek tudomásul vették, hogy a császárok az isteneknek kijáró tiszteletre tartanak igényt — a leigázott népek pedig még örültek is ennek. Úgy tűnt tehát, mintha tizennyolc év fáradozása és küszködése meghozná gyümölcsét: a világ boldogságát; mintha az Alexander Severus halálával kezdődő politikai és katonai hanyatlást tartós emelkedés váltaná fel.

A régi és az új hit

Diocletianus műve sajnos belső ellentmondásoktól szenvedett, és ezek titokban létét fenyegették. A császár úgy akarta megvédeni a birodalmat a kívülről támadó barbároktól, hogy belül elbarbárosította. Más szavakkal: teljessé tette a romanizmus és hellenizmus harmadik századi felbomlását; új állami rendjével, ami a görög és latin államiség szellemével ellentétes eszmén alapult, mintegy ráütötte császári tekintélyének bélyegét, és megsemmisítette a hellenizmus és romanizmus lényegét: az állameszmének a közigazgatás minden ágában jelentkező egységét, a társadalom arisztokratikus tagolódását, az állampolgári szellemet, a sokistenhitet. Azt a bámulatot társadalmi és állami rendet, aminek minden alkotóeleme: vallása, családja, állama, szellemi kultúrája ugyanattól az élő szellemtől volt áthatva, az intézmények olyan rendszere szorította ki, amiben — bizonyos régi római hagyományoktól eltekintve — semmi más eszme nem testesült meg, mint az istenített uralkodó ázsiai kultusza. S ezzel az olyan keveset mondó eszmével, ami csak lassanként verhetett gyökeret, ezzel akart Diocletianus az

óriási birodalom roppant tömegeire hatni! A birodalom óriási testében mégiscsak kicsiny, gyöngye lélek élt, és ehelyett szívesen adtak volna neki egy nagyságához jobban illő eszmét. A Diocletianus által emelt új épület belseje üres volt, és két egymással szemben álló hatalom küzdött benne elismerésért és érvényesülésért. Az egyik irányzat hívei most, hogy a béke biztosítottnak látszott, a régi irodalom, szépművészetek, filozófia és vallás maradványainak segítségével a régi kultúrát akarták új életre kelteni. Igen sokan voltak, akik nem tudták elhinni, hogy annyi fény és gazdagság mindörökké elveszett, és minden erejük megfeszítésével régi alakjában akarták feltámasztani. Mások egyebütt kerestek kárpótlást a pusztulásnak indult művészi alkotás helyett: a keresztény Isten új tanában, ami teljes megsemmisítéssel fenyegette a régi állami és életfelfogást. Azzal, hogy Diocletianus végleg lerombolta az alapjában teljesen arisztokratikus társadalmat, elhárította a kereszténység útjában álló legfőbb akadályt, és bármilyen nagyok voltak is még a legyőzendő nehézségek, nem csüggeszthették el az új tan lelkes híveit, akikben élt az a tudat, hogy az egész emberi nem megváltása a küldetésük.

A keresztények mellett és ellen

Diocletianus és hivatalársai e két irány közül az elsőt támogatták, de a másodiknak útjába sem gördítettek komoly akadályokat. Fő gondjuk a jogtudomány, az irodalom (költészet, retorika, nyelvtan) és az építészet megújítása volt, valamint az iskolák és tanítók támogatása kiváló teljesítmények jutalmazása és kitüntetése révén. Így Diocletianus

Flavius grammatikust és Lactantius rétort Nicomediába hívta: támogatta a berytusi (Bejrút) jogi iskolát, amelynek fiatal arab tanítványokat is akart szerezni. Constatius Chlo-rus a híres Eumenosz rétort első ízben tüntette ki a *magister memoriae* címmel, és a híres augustodunumi (Autun) iskolában tanítással bízta meg. Hivatalosan hirdették és Eumenosz ékesszólóan ismertette az új tant, amely szerint minden erény a szellemi tudományok szent forrásából fakad, és a szellemi tudományok művelése a legjobb előkészület még a katonai pályára is. Bármennyit szenvedett is az államesz-me a számos csapástól sújtott birodalomban, miközben a legfontosabb állásokban külföldiek nyüzögtek, nem tudta magát kivonni annak a kultúrának a hatása alól, hiszen két századon át belőle táplálkozott, és a legjobb erőit is belőle merítette. Az már kevésbé érthető, hogy a birodalom egészen 303-ig békésen megfért a kereszténységgel, noha annak tanai sok tekintetben szöges ellentétben álltak a diocletianusi reformok szellemével. De abban az időben nagyon sok volt a keresztény az egész közigazgatásban és az udvar-nál; úgy látszik, maga a császárné és leánya sem idegenkedett a vallástól. Diocletianusnak sokkal nagyobb politikai bölcsessége és iskolázottsága volt, semhogy ne lássa a veszélyeket, azt, hogy a keresztényüldözés a birodalom egységét és békéjét fenyegetné, és ezért éveken át nem adott rá engedélyt. Egy erős udvari párt azonban — Galeriuossal az élén — szembehelyezkedett ezzel a politikával, és végül túlsúlyra jutott — nyilván azáltal, hogy utalt azokra a veszélyekre, amelyek a császári tekintélyt a kereszténység részéről fenyegették a hadsereg fegyelmének meglazításával. Még mindig voltak a keresztények között fanatikusok, akik nem akartak fegyvert fogni, mint például Maximilianus,

akit ezért kivégeztek (295). Mindamellet amilyen arányban terjedt az új vallás, úgy nőtt azoknak a keresztényeknek a száma, akik alávetették magukat a katonai szolgálatnak.

Keresztényüldözések

A császártisztelet kérdése ellenben megoldhatatlan volt. A keresztény nem ismerhette el az uralkodót istenének, és nem is tisztelhetette istenként. Márpedig ebben az isteni tiszteletben gyökerezett még a hadifegyelem is. A kérdésben nem lehetett engedni: hovatovább konfliktusnak kellett bekövetkeznie. 302-ben meg is jelent egy rendelet: minden keresztényt el kellett távolítani a hadseregből. Egy év múlva, 303. február 24-én egy második következett. Diocletianus első igazán keresztényellenes rendelete a keresztény templomok és könyvek megsemmisítésére, a hitközségek felosztatására és birtokaik elkobzására adott parancsot; megtiltotta a híveknek az összejöveteleket, és minden közhivatalból kizárta őket. A rendelet aránylag enyhe volt, mert nem fenyegetőzött halálos büntetéssel, de azért néhány helyen komoly zavargások robbantak ki. Szíriában lázadás tört ki, a nicomediai császári palotára üszköt vetettek. Az új hittel szemben állók a keresztényeket okolták a rendzavarásokért, a keresztények viszont azzal vádolták ellenségeiket, hogy a zavarok keltésével ellenük akarják fordítani Diocletianust.

Manapság lehetetlen ebben a kérdésben igazságot szolgáltatni. Annyi bizonyos, hogy a forrongások következtében egy második, sokkal szigorúbb rendelet jelent meg, és

megparancsolta, hogy ha a püspökök, lelkészek és diakónusok nem akarják a szent könyveket kiszolgáltatni, be kell őket börtönözni. Diocletianus nyilván nem akart a végső határig elmenni, különben ugyanannak a 303. évnek második felében, szeptember 17-én, a Vicennalis (az augustusok trónra lépésének huszadik évfordulója) nagy nyilvános ünnepén nem bocsátottak volna ki egyetemes amnesztiát. Eszerint mindazokat a keresztény foglyokat, akik hajlandók voltak a régi hitre visszatérni, szabadon kellett engedni. A többiekre nem terjedt ki az amnesztia, éppen ellenkezőleg: ezeket esztelen elvakultságuk miatt ezentúl még szigorúbban kellett büntetni.

Diocletianus rendeleteiből félreérthetetlenül kiderül, hogy a kereszténység akkor már hatalom volt. A császár szemlátomást félt a számban és erőben egyaránt veszedelmes ellenféllel szemben erélyesen fellépni. Mint mindig, valahányszor az állam leküzdhetetlen veszéllyel találta szemben magát, most is félrendszabályok következtek, és csak elmérgesítették a helyzetet. A keresztények egyre fokozódó ellenállása végül olyan erőszakos intézkedésekre kényszerítette az államot, amiket az eleinte el akart kerülni. Mikor Diocletianus súlyosan megbetegedett, és Galerius vette át az uralmat keleten (304), az a párt győzött a kormánynál, amely a végsőkig tartó harcot hirdette. Galerius és Maximianus abban állapodtak meg, hogy még egy (az utolsó) üldözési rendeletet kell kiadni, és azt Diocletianusszal is aláíratták. Ennek értelmében a birodalom minden alattvalója halálbüntetés terhe alatt köteles volt áldozni az isteneknek.

Nyolc éven át tartott a keresztények üldözése, minden bizonnyal a legtervszerűbben végrehajtott és legvéresebb üld-

dözés valamennyi között, noha aligha olyan irtózatossá, mint ahogyan az egyházi hagyomány feltünteti. A büntető intézkedések alkalmazása nem volt egyforma, és szigorúságuk a helyi viszonyoktól meg az egyes cézároknak és augustusoknak a felfogásától függött. Így Constantius Chlorus csak abban az esetben romboltatott le keresztény templomokat, ha nyomást kellett a hívőkre gyakorolni. Ha halálos ítéleteket hajtatott végre, ezt főleg a keresztények magatartása miatt tette, akik itt-ott ellentámadásba mentek át, és sokszor erőnek erejével akartak vértanúhalált halni. A keresztényüldözés idején általában maga Diocletianus is nagy önuralmat tanúsított. Uralkodása husz esztendeje nem múlt el felette nyomtalanul: bár nem volt még hatvanéves, a hivatalával járó lázas tevékenység idő előtt aláásta erős szervezetét.

Diocletianus lemond

Ennélfogva már évek óta gondolkozott azon, hogy miként tudna visszavonulni a nyilvános élettől és tétlen nézőként figyelni nagy reformeszméi megvalósulását. Így aztán kedves Dalmáciájában — Salonae (Solin) városában — palotát épített magának, hogy ide húzódhasson vissza. De tervének ez csak az egyik, órá vonatkozó része volt: nem csupán ő maga akart a trónról és uralkodásról lemondani, hanem azt is akarta, hogy életművének segítőtársa, Maximianus is kövesse — esküjéhez híven, amit már letett. Azon a férfin, aki eddig olyan erősen tartotta kezében a kormány gyeplőjét, veszedelmes kíváncsiság vett erőt: látni akarta, mi minden fog lejátszódni, ha a reformok két szellemi atyja elhagyja a színpadot. Végre 305. május 1-jén megtörtént ez

is. Nicomediától hárommérföldnyire egy lankás domb emelkedik a síkság fölé. Egy, Jupiter szobrával díszített oszlop tövében, a birodalom és a hadsereg vezetői jelenlétében tette le Diocletianus a diadémot, a jogart és a császári bíborpalástot, hogy Galeriuszt nevezze ki utódjául, Galerius helyébe pedig Maximinus Daiát, a protectorok egyik tisztjét helyezte cézárnak.

Ugyanazon a napon — talán ugyanabban az órában — ugyanez a jelenet játszódott le Mediolanumban, ahol Maximianus Constantius javára mondott le, és egy Severus nevű tisztet ruházott fel a cészárok bíborával.

Diocletianus halála

Ezzel megkezdődik a két császár életének azon szakasza, amit *quies augustorum** szokás nevezni. De ha Diocletianus a következő nyolc év alatt, miközben úgyszólván túlélte saját magát, bezárkózott is salinae palotájába, és csak vadászattal vagy gyümölcsöskertjével foglalkozott — a világ szemében az öregedő, hivatalába belefáradt uralkodó egyáltalában nem volt közönséges magánember. Élete végéig megtartotta minden címét, és elfogadta azt a hódolatot, amire feljogosította múltja; a hatalom új birtokosai számára továbbra is az maradt, aki eddig volt: „Kegyelmes urunk és atyánk.” S amikor meghalt, a szenátus apoteózisban részesítette, és az istenek közé emelte — ebben a kitüntetésben csak a császárok részesültek.

De azt még meg kellett érnie, hogy a birodalmi eszme és

a kereszténység harca — amit hiába igyekezett megakadályozni — egyszer és mindenkorra eldőlt; a kereszténység végleg diadalmaskodott. És ez rosszabb volt, mint amire valaha is számított. Mert ez a győzelem a régi civilizáció megsemmisülését jelentette — szükségszerű következménye saját életművének, amit annyira más céllal kezdett meg és fejezett be.

* kb. császárok pihenése

IV. Constantinus és a kereszténység diadala

Rendszerváltozás

Diocletianus rendszerében az uralkodói hatalomnak három alappillére volt: a birodalom megosztása, a császárok istenítése és az utódok szabad megválasztása. Ez a kormányrendszer tehát művészebb és bonyolultabb volt, mint az ázsiai despotáké, ami a dinasztikus örökösödés — bizonyos határig — a birodalmi egység elvén épült fel. A fiú nem atyjának jogszerű utóda volt, hanem egy másik, szabadon választott utód lett örökbefogadás révén az uralkodó fia. Így Diocletianus a birodalom utolsó felosztása alkalmával mind Constantius Chlorus fiát, Constantinust, mind Maximianusét, Maxentiust kizárta a trónöröklésből, és ezzel utoljára hódolt a görög—latin civilizációnak, aminek szelleme végleges kilobbanása előtt ebben a rendszerben érvényesült. Diocletianus a tehetség uralkodói jogáért szállt síkra: ilyen nagy jelentőségű választásnál nem akarta magát a véletlenre bízni, útját óhajtotta állni a nagyravágyó trónkövetelők elkeseredett küzdelmének, ami trónváltáskor olyan gyakran döntötte szerencsétlenségbe a birodalmat.

Harcok a hatalom birtokosai között

Ez a rendszer azonban a döntő percben felmondta a szolgálatot, mert a félművelt, ösztöneire hallgató, durva életfelfogású elemek mindinkább magukhoz ragadták a hatalmat a birodalomban. Egy év sem telt el Diocletianus és Maximianus lemondása óta, mikor meghalt Constantius Chlorus, akinek fiát, Constantinust Diocletianus kizárta a trónöröklésből. De a tehetséges és erélyes, nagyravágyó fiatalember mindjárt apja halála után — be sem várva az augustusok háttérját — katonái segítségével cézárnak kiáltotta ki magát Eburacumban (York) (306. július 28.). A merész lépés sikerült. Galerius, az idősebb, tehát cézárválasztásra elsősorban jogosult augustus tudomásul vette Constantinus lépését, és hogy a polgárháború kitörését meggátolja, Constantinust cézárrá nevezte ki, Severusnak pedig kárpótulásul augustusi rangot adományozott. De a polgárháború, amit Galliával szemben tanúsított engedékenységevel akart megakadályozni, éppen emiatt Itáliában tört ki, és pedig nagyon aggasztó jelektől kísérve. Róma lakosai nem tudtak belenyugodni abba, hogy a birodalom régi fővárosa provinciális település színvonalára süllyedt. De nem csupán büszkeségüket sértette az udvar és a császár átköltözése, hanem másféle hátrányok ellen is lázadoztak. A szenátus jelentősége megszűnt, a pretoriánusok régi hatalma semmivé lett. A nép hiányolta a látványosságokat és az egykori jó keresetet. Így aztán a lakosság egy Galerius elrendelte adóbecslés ürügyén fellázadt a pretoriánusok csapatával együtt, és az augustusi méltóságot Maximianus fiának, Maxentiusnak ajánlotta fel, aki Rómától nem messze élt, és Constantinus cézársága óta szintén az uralkodói méltóságra törekedett

(306. október 27.). Maxentius — nemzete megerősítésére — magához hívatta apját, aki már beleunt a magánéletbe, s rávette, hogy újra vegye fel a császári címet. Ezzel véget ért a tetrarchia: a birodalomban hat császár volt; négy augustus és két cézár!

Ebbe Galerius nem nyugodhatott bele, ezért megbízta Severust, hogy foglalja el Itáliát. De Maximianus, Diocletianus régi hivaltársa még népszerű volt a katonák között: ahelyett, hogy az öreg vezér ellen fordultak volna, inkább átpártoltak hozzá. Severus tehát Ravennába menekülése után visszaadta Maximianusnak a bíbort, amit nemrégiben kapott tőle (307). Most Galerius személyesen indult Maxentius ellen, de ő sem boldogult. Itália hallani sem akart az új kormányról és a számára idegen új uralkodóról; teljesen Róma és Maxentius mellé állt, és a városok bezárták kapuikat Diocletianus törvényes örököse előtt. Ilyen körülmények közt Galerius jobbnak látta, ha az Aurelianus által erős várrá átalakított Róma ostromáról lemond; elhagyta a félszigetet, és megkérte a pannóniai Carnuntumban (a mai Deutsch-Altenburg mellett) időző Diocletianust, hogy tanácsával és tekintélyével szüntesse meg a birodalom egységét fenyegető konfliktust.

Az új válság

A megbeszélés azonban a Diocletianust övező tisztelet ellenére sem vezetett megnyugtató eredményre, mert Diocletianus sem tudott új életerőt önteni alkotásába. Talán képes lett volna rá, ha újra felveszi uralkodói hivatalát. De nem tudta elszánni magát, noha a fiával már meghasonlott Ma-

ximianus és Galerius is mindent elkövettek, hogy rábeszéljék. Azt határozták tehát, hogy egy új augustus — Licinianus Licinius, Galerius régi fegyvertársa fog Severus helyébe lépni, és átveszi Illyricum kormányzását (307). Maximianus megint visszavonul a politikától, Maxentiust pedig ki kell zárni az uralomból. De a gyógyszer rosszabbnak bizonyult, mint a betegség. Egyrészt Maxentius a caruntumi határozat ellenére sem adta fel Itáliát, másrészt Maximianus sem mondott le a bíborról. Constantinushoz csatlakozott, akihez Fausta nevű leányát hozzáadta, hogy benne találja meg azt a támaszt, amit Maxentiusban hiába keresett. Licinius kikiáltása is új bonyodalmakhoz vezetett, mert az, átugorva a cézári rangot, ami Maximinus Daia és Constantinus birtokában volt, rögtön augustus lett. A mellőzött cészárok tiltakoztak: amaz augustusszá kiáltatta ki magát seregével, emez ugyanezt a méltóságot kívánta Galeriusától. 308 elején Maxentiuson és Maximianuson kívül négy augustus volt, és egyikük sem akarta a másiknak semmilyen tekintetben alárendelni magát. Az augustusok és cészárok kölcsönös féltékenykedése miatt Diocletianus minden fáradozása kárba veszett; a birodalom egysége újra felbomlott. A legfőbb hatalom államjogi alapjainak bizonytalansága — ez a lappangó betegség, ami Augustus óta szüntelenül pusztította az államot — újabb szörnyű válságot idézett elő, és ez a válság sok áldozatot követelt. Az első Maximianus volt: meggyilkolták, amikor állítólag összeesküvést szőtt veje ellen; annyi bizonyos, hogy Constantinus Massiliában (Marseille) elfogatta, s két év múlva, tekintet nélkül a birodalomnak tett szolgálataira, végzett vele (310). A zűrzavar és cselszövés még véget sem ért, mikor 311-ben hárman a négy törvényes császár közül: Galerius, Constan-

tinus és Licinius, rendeletet tettek közzé, ami véget vetett a keresztények üldözésének.

Hogyan kell ezt a hirtelen politikai rendszerváltozást értelmezni? Kinek-minek köszönheték a keresztények az utolsó nagy üldözés megszűnését? Minél kevésbé vagyunk képesek megállapítani, hogy miféle szerepet játszott e váratlan lépésnél az uralkodók személyes meggyőződése, annál inkább módunkban van megállapítani, hogy miféle befolyást gyakorolt a döntésre a birodalom veszélyes belső állapota. Az öt augustus közt létesült barátságnak már az elején sem lehetett hosszú jövőt jósolni, mert nem akadt senki, akinek a tekintélye fenntartotta volna az egyensúlyt: az új polgárháború kitörése csak idő kérdése volt. Maxentius és Maximinus Daia — a kereszténység ellenségei — a régi pogány kultuszt pártolták, sőt felmerült az igény a pogányság még meglévő erőinek egyesítésére is. Úgy látszik tehát, hogy a többi három augustus rendeletével a keresztények támogatását akarta megnyerni, mert ettől sokat vártak a küszöbönálló konfliktus kirobbanásakor. A birodalmi hatalom meggyöngyülése, ami az egység újbóli meglazulásából származott, mindenesetre a keresztények malmára hajtotta a vizet.

Constantinus Maxentius ellen

A 311-ben kiadott rendelet tehát annak előjele volt, hogy új polgárháború van kitörőben. Úgy tetszett, mindjárt a rendelet közzététele után — Galerius halála miatt — ki is fog robbanni. Licinius és Maximinus fegyverhez nyúltak, hogy leszámoljanak egymással, de csakhamar kibékültek,

s megosztottak a Keleten: Maximinus Kis-Ázsiát, Szíriát és Egyiptomot kapta. Licinius a többi keleti provinciát a Boszporusztól az Adriáig. A feszültség azonban nemsokára európai földön csapódott ki. Constantinus — aki a frankok és alemannok elleni hadjáratai sikerével érdeklődést keltett maga iránt — már legalább két éve figyelemmel kísérte az itáliai eseményeket. Maxentius Itáliában megerősítette hatalmát, és seregeket szerelt fel — arról suttoztak, hogy Galliát Constantinustól s az Illyricumot Liciniustól akarja elragadni. Közben Maximinushoz közeledett, az pedig Szíriában, Egyiptomban és egyéb provinciáiban minden erejével folytatta a keresztények üldözését. Constantinus viszont Liciniusszal keresett kapcsolatot. Lánytestvérét, Constantiát Licinius vette feleségül. Sereget gyűjtött, és titkos összeköttetéseket szerzett Itáliában, nehogy Severus és Galerius hibájába essen: ne maradjon támogatás nélkül, ha bevonul. Mikor eléggé felkészült, 312-ben kb. 50 000 emberrel — felerészből válogatott és kipróbált legionáriusokkal — átkelt a Mont Cenis-n. Az első ellenállás megtörése után gyorsan elfoglalta a Pó lapályát, aztán egyenesen a főváros ellen indult. Maxentius várakozó álláspontra helyezkedett — bízott erős római pozíciójában, nagy haderejében és azokban az akadályokban, amelyek Severus és Galerius vállalkozásait is megghiúsították. Constantinus azonban jobban felkészült, és az ő oldalán állt a lakosság tekintélyes része: a keresztények. Úrrá is lett azokon a nehézségeken és akadályokon, amiket elődei nem tudtak legyőzni előnyomulásuk folyamán. Amikor Maxentius megtudta, hogy Constantinus erős sereg élén, diadalmasan közelít Róma felé, és hogy az uralmával elégedetlen itáliai lakosság hozzápártol, belátta, hogy nem várhatja be ellenfelét az aureli-

anusi falak mögött, és elhagyta a várost, hogy nyílt csatában mérkőzzön meg vele. Az ütközet Saxa vagy Castra Rubra mellett — a mai Ponte Milviótól nem messze — folyt le, és azzal ért véget, hogy Maxentius teljes vereséget szenvedett, és serege nagy részével együtt a Tiberis hullámaiban lelte halálát. A győztes a következő napon bevonult Rómába. Feloszlatta a pretoriánus testőrséget, leromboltatta a megerősített táborokat, ahol olyan gyakran dőlt el a császárok sorsa. De nem csak ennek örülhetett a szenátus: Constantinus — a leglekötelezőbb szavakkal — olyan ígéreteket tett, hogy azok csaknem felérték régi kiváltságaiba való visszahelyeztetésével. A szenátus hálából az „első augusztus” címet adományozta neki, s azt a Traianus diadalívéről származó domborművekkel ékes díszkaput állíttatta fel, amelyet ma is megcsodálhatunk.

A türelmi rendelet

Itália elfoglalását kis híján Afrika meghódítása követte, és ez teljesen felborította a három császár között a hatalmi egyensúlyt, különösen Maximinus helyzetét tette nehezzé. 313 elején Constantinus és Licinius az új helyzetből fakadó nehézségek megszüntetéséről tanácskoztak. A megbeszélésekről a korabeli források hiányossága miatt nem ismerünk részleteket, de Licinius kétségtelenül belenyugodott Constantinus hatalmának növekedésébe, s ennek fejében szabad kezét kapott Maximinusszal szemben. Mégis más miatt volt történelmi jelentőségű a milánói találkozó: itt döntöttek az új türelmi rendeletről, ami az általánosan elfogadott nézet szerint a kereszténység végleges diadalát jelenti. A

valóságban a kereszténység diadaláról még nem lehetett szó, mert ez a rendelet nem mondta ki az új vallás fölényét a többivel szemben, nem is nyilvánította az egyedül igazi vallásnak, és államvallássá sem tette. A rendelet arra szorítkozik, hogy nyomatékosan megerősíti a 311. évi rendeletet; újra megengedi a keresztényeknek vallásuk szabad gyakorlását, amit már két évvel ezelőtt megkaptak; megszünteti az utolsó, még megmaradt korlátozásokat, és hangsúlyozza az augustusok jóindulatát azzal, hogy az üldözés éveiben elkobzott javakat visszaadja a keresztény templomoknak. A keresztényeknek egyéb hasznuk is volt abból, hogy az állam a birodalmi hatalom megoszlása miatt meggyöngyült: minél kíméletlenebbül üldözte Maximinus a keresztényeket a keleti tartományokban, annál nyíltabban pártolták a kereszténységet másutt; a két császári párt között folyó polgárháborúban egyre inkább a kereszténység és a pogányság lett a jelszó. Nem lehetetlen, hogy a két császár egyáltalában nem volt tisztában új rendeletének ropant politikai jelentőségével, s arra a következtetésre jutott, hogy a megoldásra váró problémák között az új vallás kérdése aránylag kisebb jelentőségű. De mikor volt a hatalom birtoklásáért küzdő államférfiaknak világos fogalmuk küzdelmük igazi tárgyáról s cselekedeteik igazi jelentőségéről? Amit látnak és amiért szenvedélyesen harcolnak, azok megoldásra váró napi problémák. Maximinus is nyomban megértette ellenfeleinek politikai lépéseit, s megtette ellenintézkedéseit. Licinius még Itáliában tartózkodott, amikor Maximinus már benyomult a Balkán-félszigetre, bevette Büzantiont (Bizáncot), majd Perinthust (Heraclea), s végül Hadrianopolis (Drinápoly) felé indult. Licinius csak védekezhetett. De a nagy összecsapásban 313. április 30-án Pe-

rinthustól nem messze, Heracleától mintegy 18 mérföldnyire megfordult a hadiszerencse: Maximinus vereséget szenvedett, s Ciliciába menekült — később ott is halt meg.

A diarchia

Valamivel előbb halt meg Diocletianus Salonaeban, miután megérte még kormányrendszerének összeomlását. A tetrarchiából most diarchia lett, és ez csak addig maradhatott fenn, ameddig az erők egyensúlya engedte. Hamar szét kellett hullania, mert bizalmatlanság, nagyravágyás, féltékenység, egy korlátlan tekintélyt nem ismerő félbarbár kor minden féktelen szenvedélye szüntelenül gyengítette. Valóban hamarosan háborúra is került sor a két még megmaradt augustus közt: úgy látszik, Constantinus volt az, aki mondvacsinált ürüggyel megkezdte az ellenségeskedést. Licinius két ízben, először a pannóniai Cibalae (Vinkovci) mellett, a Száva partján (314. október 8.), aztán Trákiában szenvedett vereséget. De a két ütközet egyike sem volt döntő, s Constantinusnak be kellett látnia, hogy ha döntő győzelmet akar, a háborút a távoli keletig kell kiterjesztenie: fel kell használnia haderejének legnagyobb részét, és fel kell aldoznia a barbároktól egyre fenyegetett határokat. Szükséges haderő híján tehát inkább alkudozásokba bocsátkozott, és erre a megvert Licinius nagyon is hajlandó volt. Constantinus megkapta az Illyricumot, Görögországot, Moesia egy részét, Macedóniát, Epirust, Dardaniát, Dalmáciát, Pannóniát, Noricumot. Miután a megzavart egyensúly helyreállt, még kilenc évig maradt fenn. Ennyi ideig élt

még a diarchia koraszülötte. A két császár hatalmi köre addig terjedt, ameddig a kölcsönös bizalmatlanság és félelem engedte.

Constantinus Licinius ellen

De ez az állapot csak fegyverszünet volt a döntő ütközet előtt. Miután a Diocletianus által létrehozott mesterséges építmény, amelyből hiányzott az egyetlen személyben koncentrálódó hatalom, megingott, a két császár és udvaraik nagyravágyó hatalmi politikája miatt törvényszerűen kellett egyetlen császár örökletes uralmának elkövetkeznie. A két uralkodó e kilenc év folyamán minden lehetséges módon felkészült a döntő összecsapásra: seregeket szereltek fel, szövetségeseket szereztek, s mindenekelőtt kihasználták a halálra ítélt régi és a helyébe lépni készülő új vallás közötti harcot. Constantinus mindent megtett, hogy a keresztény lakosság támogatását megnyerje, míg Licinius megváltoztatva taktikáját, a pogány elemre támaszkodott. Mikor 323-ban kitört a háború, nem csupán nyugat egyesült zászalai alatt kelet ellen, hanem a keresztények szerencsekívánatai és imái is kísérték Constantinust, míg a pogányok Licinius fegyvereinek diadaláért esedeztek. 323. július 3-án mérkőztek meg a seregek Hadrianopolis síkján. Licinius hősiesség ellenére vereséget szenvedett, s Büzanti-onba húzódott vissza, elzárva az Ázsiába vezető szárazföldi utat, flottája pedig a tengeri utat tartotta ellenőrzése alatt. De Constantinus hajóhadát a császár idősebbik fia, Crispus vezette, aki fiatalsága ellenére már kitüntette magát a frankok elleni harcokban, és cézári címet kapott. A Helleston-

tus bejáratánál megverte Licinius flottáját, erre Licinius elhagyta Büzantiont, és arra törekedett, hogy Constantinus ne juthasson be Kis-Ázsia belsejébe. De ellenfelétől szorongatva Chrysopolis (Skutari) mellett kénytelen volt ütközetbe bocsátkozni, és megint veszített (324. szeptember 18.). Ekkor megadta magát a győztesnek. Constantinus azt ígérte, hogy életben fogja hagyni, de mégis megölette a következő évben.

Constantinus diadala

Ez a győzelem eldöntötte Diocletianus művének sorsát: az örökletes monarchia végleg megvethette a lábát az egész, most már egységesen kormányzott birodalomban. Beérett a termés: a hosszú fejlődési folyamat, melynek stádiumait az Augustus idejében új életre támadt arisztokratikus köztársaságnak végig kellett járnia, szemlátomást lezárult. Constantinus volt a sors választottja: neki kellett azt a dinasztia megalapítania, ami arra volt hivatott, hogy a ropant birodalomban uralkodjék. Most már úgy tetszett, a siker minden feltétele adva volt. Mióta a régi hagyományokhoz szívósan ragaszkodó görög—latin szellem erkölcsi ellenállása megtört, nem is voltak többé intézmények, amelyek elég erősek lettek volna ahhoz, hogy komoly harcot indítsanak az új kormány ellen. Az új, dinasztikus eszme diadalmaskodott, mert Constantinus minden, nagyravágyása miatt veszedelmessé válható vezetővel leszámolt. A birodalomnak középponti, egységes, erős állami hatalomra volt szüksége — olyanra, ami tartós felépítésűnek ígérkezett, és a tőle függő hivatalnoki karral együtt tökéletesen

pótolhatta a régi kiváltságaitól megfosztott arisztokráciát. De az összes egyéb akadály elhárítása után még mindig megmaradt a legveszedelmesebb: a kereszténység. Constantinus a döntő küzdelem alatt a keresztényekre támaszkodott; és miután segítségükkel diadalmaskodott, nem volt más hátra, mint vallásukat teljesen elismerni és velük egyetértésben uralkodni. A keresztény apologéták — sok újkori történetírótól eltérően — teljes joggal állították, hogy Constantinus diadala Licinius felett a kereszténység végleges diadala volt a pogányság felett. E győzelem óta a kereszténység ténylegesen — ha jogilag nem is — államvallás volt; és nemsokára a jogi elismertetést is kivívta. Constantinus tehát az ázsiai monarchiák minden intézményét megvalósíthatta, és minden szertartását bevezethette államában, csak azt a tant nem, hogy az uralkodó isten; az ilyen politikai bálványimádás megbotránkozott volna a keresztényeket. Constantinus, hogy a kormányhatalmat négy uralkodó között ne kelljen felosztania, és így Diocletianusénál erősebb kormányt állítson fel, a keresztények kedvéért kénytelen volt a császárság isteni mivoltáról lemondani — s ezzel elveszíteni egy erős támaszt, amivel Diocletianus még rendelkezett.

A keresztények a monarchia ellen

A korlátlan és örökletes monarchia mellett szól az a körülmény is, hogy az egység és tartósság súlyos problémáit a lehető legegyszerűbben oldja meg. De ezekkel az előnyökkel nagy hátrányok állnak szemben — közülük az a legnagyobb, hogy az ilyen korlátlan hatalomnak mint öröklődő

kiváltságnak egyetlen családra ruházását nehéz megindokolni. A régiek, akik politikai alkotásaikban gyakran olyan merészséggel jártak el, amihez mi nem vagyunk eléggé naitvak, uralkodóik istenítésével a legradikálisabban oldották meg a feladatot. Ha a királyok egyszer isteni rangra emelkedtek, bátran lehetett nekik olyan kiváltságokat is adni, amilyenekre közönséges halandók nem is gondolhattak. De a kereszténység elfogadhatatlanná tette a monarchikus kivételezettség ilyen indoklását, aminek az elfogadása nem követelt mély gondolkodást, ám annál meggyőzőbb volt a lelki szegények számára. Ennek alapján érthető meg, hogy a helyes államforma problémája miért megoldhatatlanabb ma, mint annak idején.

Constantinus volt az első, aki maga jött rá erre. Pedig győzelme óta csaknem emberfeletti erőfeszítést fejtett ki, hogy a birodalom egységét helyreállítsa, megteremtse a kormányhatalom számára a szükséges zártságot és erőt, és megmentse az ősektől örökölt civilizációt utolérhetetlen szellemi és művészi, valamint jogtudományi alkotásaival együtt. Politikai műveinek felszínes vizsgálata is fogalmat nyújthat arról, hányféle problémával foglalkozott, hány eszmét valósított meg, és milyen szívóssággal dolgozott tervein. Mindenekelőtt tökéletesen megvalósította a Diocletianus által az állameszme erősítésére szánt kormányzati és közigazgatási rendszert. Az uralkodó híjával volt ugyan az isteni méltóságnak, de ennek fejében udvara egészen a keletiekre emlékeztetett: a szertartás ünnepélyes pompája, az udvari etikett, az udvari emberek pompás ruházata, a császár személyiségét körülvevő titokzatosság varázsa eddig nem tapasztalt hatású volt. A hivatalnoki kar a kisebb hivatalnokok egész hadseregéből állt, élén nagy méltóságokkal:

a *quaestor sacri Palatii*, aki a pereket átveszi, a *consistorium* elé terjesztendő törvényeket átgondolja és ellenjegyzí; a *magister officiorum*, a királyi ház minisztere; aki a rendőrség személyzete, a palotaőrség, a központi kormányzat alkalmazottai felett áll; a két pénzügyminiszter, a *comes sacrarum largitionum* és a *comes rerum privatarum*. Az új császári titkos tanács, a *consistorium* is többször ült össze, mint Diocletianus idejében.

Az új közigazgatási reform

A minisztereknek és a consistoriumnak alá volt rendelve a hivatalnoki kar, Diocletianus alkotása, amit Constantinus lényegesen kibővített. A bürokrácia megnövekedése jellemző kísérőtünete a birodalom hanyatlásának és feldarabolásának. Minden főhivatalnoknak saját irodája (*scrinium*) volt, és minden irodának különböző rangú emberekből álló személyzete. Erre a mintára alkották az abszolút monarchiák az újkor elején hivatalnoki szervezeteiket.

A tartományi közigazgatás még a Diocletianus által meghatározott keretek között mozgott. A négy tetrarcha helyett ugyan egyetlen császár uralkodott, de a kormányhatalom diocletianusi megosztása mégis megmaradt. A birodalom két vagy három, sőt talán négy közigazgatási kerületre oszlott, ezek élén a „praetorianusi praefectusok”, bírói hatáskörű közigazgatási és pénzügyi főhivatalnokok álltak. Alájuk voltak beosztva a *vicariusok**, ezek alatt a *praesesekek***,

a *consulariusok**, a *correctorok***. A birodalom tartományainak száma, úgy látszik, még nőtt is; ugyanazon okokból kifolyólag, mint amik szükségessé tették Diocletianus közigazgatási reformjait.

A hadsereg újjászervezése

És mi lett a régi magisztrátusokból meg a római szenátusból? Valamennyi megvolt még: consulok, a praetorok, az aedilisek és tribunusok; létezett a szenátus is, de ezek a valamikor olyan tekintélyes hatóságok már jóformán csak Róma városának municipális*** hivatalnokai voltak. A hadsereg szervezete lényegében olyan maradt, mint Diocletianus alatt, de eredeti jellege néhol elmosódott az újítások nyomán. Az egyes légiók tényleges legénységi állománya nem növekedett; a katonai parancsnokság sehol sem avatkozhatott bele a polgári közigazgatásba, és a hivatalnokok sem szólhattak bele a katonaság dolgába. Ugyanilyen viszonyban volt egymással a lovasság és a gyalogság, az élelmezési, a zsoldfizető és a csapatszállító is. Az egész hadsereg három részre oszlott. Az első a palatinus sereg (*domestici, protectores, scolares*); ez a felosztatott pretoriánus testőrséghez hasonlított. A mozgósítható állomány ötöd- vagy hatodrésztét tette ki — tartalékhad-féle, amit a császár fontos katonai vállalkozásokkor vet be. A második rész a sorkatonaság, a *comitatenses*, őket római polgárok-

* kormányzó helytartó

** oltalmazó kormányzó

* konzuli ranggal felruházott legátus

** kb. tartományfőnök

*** törvényhatósági, önkormányzati

ból és nem rómaiakból toborozták — a városokban, a birodalom belsejében szétszórva állomásoztak. A harmadik részbe tartoztak a határőrök (*riparienses, castriciani, limitanei*): a lakosság legalsó, túlnyomóan barbár rétegeiből kerültek ki. Még egy fokozattal mélyebben álltak, mint a *comitatenses*; tovább szolgáltak, és kevesebb zsoldot kaptak; állandóan bizonyos határövezetekben vagy erődítményekben és megerősített táborokban tartózkodtak. E csapatok egy lényeges része képezte az adott birodalmi részek telepeit.

E felépítés fogyatékossgai kézzelfoghatóak: míg a palatinusok — a legjobb ezredek — jóformán csak díszőrséget adtak, addig a *comitatensisekből* álló fősereg számos csapatra oszlott, ezek a birodalom belsejében lévő városokban tartózkodtak, és inkább voltak csendőrök, mint külső ellenség ellen bevethető igazi hadsereg tagjai. Egyébként a hadsereg mindhárom része tele volt nem római elemekkel. Constantinus alatt még a palatinusok közé is bejutottak a barbárok, és a császár 40 000 gótot sorozott be egyszerre.

Gazdasági törvényhozás

Fontosak voltak Constantinus gazdasággal kapcsolatos rendelkezései is. Minden bizonnyal neki köszönheti a birodalom a kényszerszervezet végleges bevezetését, aminek a munkateljesítmény és az ipari termelés fokozása volt a célja. Emellett szól az, hogy a Theodosius-féle törvénykönyvben a *naviculariusok* hatáskörére vonatkozó legfontosabb határozatok (XIII. 5.) Constantinustól származnak; valamint az, hogy utódainak e témával kapcsolatos törvényei-

ben gyakran találhatók utalások egyéb, tőle származó, mára már elveszett törvényekre. A *naviculariusok* hajótulajdonosok voltak, akik az állam számlájára gabonát, márványt, csapatokat, hadianyagot szállítottak a tengeren. Ezek a törvények eléggé világos képet nyújtanak a negyedik század tengeriszállítás-ügyéről, és azért érdemes legalább érintőlegesen foglalkozni velük, hogy fogalmunk legyen a hanyatlás korának gazdasági tevékenységéről. A *naviculariusok* minden provinciában testületbe tömörültek, a tagokat bizonyos törvényes előírások szerint a helytartó nevezte ki. Mindig a vagyonos osztályokból származtak; a testület tagjai sok kiváltságot élveztek, voltak viszont kötelezettségeik is, mint amilyen például manapság a katonáskodási kötelezettség — ami a *navicularius* vagyonával együtt átszállt az új birtokosokra. A *navicularius* vagyonának megszerzője vagy örököse tehát feladatait is vállalta. Mik voltak ezek? A *navicularius* kötelezte magát, hogy az utasításoknak megfelelően hajót épít, és ezt bármely pillanatban az állam rendelkezésére bocsátja. A szükséges anyagot ingyen kapta az államtól, és támogatást (*subsidia*) is nyújtottak neki a hajózás költségeinek fedezésére; azonkívül — úgy látszik — hajótörés és más balesetek ellen is államilag volt biztosítva. A javítási költségeket, valamint a szállítási költségek és az államtól kapott segély között lévő esetleges különbséget a *navicularius* viselte.

Kényszerszervezet

Ez tehát a negyedik század elején kimutathatóan létező kényszerszervezet, ami a tengeri szállítás biztosítására a rekvirálás eszközéhez nyúlt. Ez bizonyos értelemben új utat jelentett, mert az előző századokban nyoma sem volt hasonló eljárásnak. A tengeri szállítás az első két században kényszerrendszabályok nélkül történt; a hajótulajdonosok legfeljebb támogatásokat és kedvezményeket kaptak a császártól, hogy hajóikat az állam rendelkezésére bocsássák. A rekvirálás rendszerét a naviculariusok egyébként súlyos tehernek érezték. Ez abból látszik, hogy minden lehetséges módon igyekeztek e feladat alól kibújni, valamint a szabályozás módjában rejlő visszaosságokból, amiket törvény útján igyekeztek megszüntetni. Érdemes kissé részletesebben foglalkozni a visszaélésekkel. Először is problémát okozott a szállítás szándékos lassítása. A naviculariusoknak érdekükben állt lehetőleg kevés állami utat tenni. Ehhez segítségükre volt az, hogy a hajózás akkoriban sokkal inkább függött az időjárási viszonyoktól, mint manapság, amikor gőzgépekkel hajtott fémtestű hajók vannak. Akkoriban be kellett várni a jó időt, és a vihar elől kikötőbe kellett menekülni. Azzal az ürüggyel, hogy hajóját — ami bizonyos értelemben az állam tulajdona is volt — nem akarja a hajótörés veszedelmének kitenni, a navicularius tetszés szerint félbeszakíthatta útját, és magánemberek számára vehetett fel teherárut: azaz ilyen vagy olyan módon kárpótolhatta magát a terhes állami megbízásért. Ezek a visszaélések annyira elharapóztak, hogy Constantinus a Theodosius-féle törvénykönyv szerint két esztendőben volt kénytelen megállapítani egyetlen földközi-tengeri utazás

idejét. Ha a navicularius két év alatt sem mutatta fel az áru felvétel helyén az áru leadásakor kiállított nyugtákat (*securitates*), akkor a saját számlájára és felelősségére hajózott: hajótörés esetén nem kapott kárpótlást az államtól. A naviculariusnak annyira érdeke volt az út meglassítása, hogy az állam minden hajótól csupán egyetlen utat kívánt kétévenként. Ez megbénította a tengeri szállítást, márpedig a birodalom tartományai elsősorban a Földközi-tengeren keresztül voltak egymással összekötöttesben!

Ám forrásunk szerint az állam fentebb leírt előzékenysége sem volt elég a további visszaélések megakadályozásához. Az utazásonként engedélyezett két év bőséges lehetőséget nyújtott egy lelkiismeretlen naviculariusnak, hogy a köz rovására csináljon üzletet. Azok, akik gabonát szállítottak, rakományukat drágaság idején gyakran eladták a legelső kikötőben, aztán a következő aratáskor olcsóbb gabonát szállítottak. Törvényt kellett kiadni, mely szerint a navicularius köteles szállítmányát egy éven belül az átvevőhöz eljuttatni (Cod. Theodos. XIII. 5. 26).

Constantinus csak azért alkalmazta ezt a fogyatékos, visszas és visszaélésekre szinte csábító módszert, mert nem állt módjában — ellentétben az első két század császáraival — a szabad hajózást felhasználni. De miért nem? E kérdésre nem tudunk első kézből származó forrás alapján felelni, van ellenben egy rendkívül becses okmányunk, amiből kitűnik, hogy a roppant kínos állapot oka az árak őrült emelkedése, mivel ez a negyedik század elején mindent, többek között a tengeri szállítást is szörnyen megdrágította. Ez az okmány Diocletianus híres rendelete, a *De pretio rerum venalium*, ami teljes árszabályozást tartalmaz; megállapítja az árakat, amiket a vásárlóknak és az eladóknak halálbü-

tetés terhe alatt tilos volt túllépniük. Ez a rendelet nem csupán a negyedik század elején uralkodó drágaságról nyújt értékes adatokat, hanem egy, magától a császártól származó hosszú bevezetést is tartalmaz; részletesen és persze nem egykönnyen érthető, szokatlan latinságú nyelven tárgyalja a drágaság sajnálatos jelenségét. Nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a rendkívüli áremelkedés következtében „a katonai igazgatás segélyforrásai kiapadnak”, úgyhogy az egész birodalomban előteremthető összegek mindinkább kevésnek bizonyulnak a hadsereg eltartásához.

A pénzügyi bajok okai

Constantinus minden bizonnyal azért szánta el magát arra, hogy az államköltségen történő tengeri szállítás kényszer-szabályozását bevezesse, mert a magánvállalkozókra bízott szállítás sokkal többbe került volna. Ha tehát e különös jelenség mélyebb okait akarjuk ismerni, azt kell megvizsgálunk, miképpen szökhettek fel ennyire az árak. Diocletianus sokat foglalkozik a súlyos bajjal: vér- és vaskúrával kívánja orvosolni, de nem látja valódi gyökereit. Pedig még ma, annyi század múlva is rájöhettünk ezekre az okokra: az egyik az, hogy a munkaerő és a javak a háború, éhínség és járványok következtében nagyon megcsappantak; a másik az, hogy a pénz értékét veszítette. A birodalom nem rendelkezett elég emberrel és anyagi eszközzel ahhoz, hogy megőrizze azt a színvonalat, ahová felküzdötte magát; mivel közigazgatási intézményeiről és társadalmi kötelességeinek teljesítéséről anyagi erejének csökkenése ellenére sem akart lemondani, az árak felszöktek: mind a munka, mind

a javak ára — mint mindig, amikor nagyobb a kereslet a kínálatnál. A pénz elértéktelenedése — amiről már szoltunk — minden időben ugyanarra az eredményre vezetett. Miután szilárd gazdasági értékmérő már nem létezett többé, senki sem volt tisztában az áruk értékével, és hogy az értékviszonyok bizonytalansága ellen védekezzék, mindenki az egyetlen, legalább némi sikert ígérő eszközhöz nyúlt: lehetőleg drágán adott el, hogy minél több pénze legyen.

A háborúk és az eluralkodó törvénytelenység tehát a gazdasági életet is megrendítette, és legutolsó anyagi támaszától is megfosztotta az antik civilizációt. Constantinus kényszerrendszerrel próbálta a végzetes folyamatot megállítani. Mivel azonban a baj okai továbbra sem szűntek meg, a kényszerszabályozás rendszere egyre jobban elharapódzott, és lassanként — a negyedik és ötödik század folyamán — odáig fajult a helyzet, hogy a birodalom gazdasági élete egyre kíméletlenebb kényszerrendszabályok bonyolult rendszerévé változott, majd pedig végelgyengülésben kimúlt.

A birodalmi főváros áthelyezése

Constantinus végül a legmerészebb lépések egyikét kockáztatta meg, amire csak elszánhatta magát. Antonius tervét megvalósítva Rómát megfosztotta rangjától, és a birodalom fővárosát keletre tette át.

Constantinus tagadhatatlanul kitűnt erélyességével, alaposan átgondolt szellemes elképzelései voltak: kiváló államférfinak és közigazgatási lángelmének bizonyult. Ez utóbbi tette azonban arról tanúskodik, hogy az egyfejű monarchia

még gyengébb lábon állt, mint a Diocletianus által terem-
tett bonyolultabb rendszer. A Constantinus politikájára vo-
natkozó végső ítélet a következőkben foglalható össze:
azáltal, hogy a korlátlan egyeduralkodó kivívására és gya-
korlására törekedve a kereszténységre támaszkodott, aláá-
sta azokat az alapokat, amiket Aurelianus és Diocletianus a
keleti kultuszok behozatalával a birodalmi kormányzatnak
adott.

Az új rendszer árnyoldalai

Miért növelhette Constantinus a szertartások számát, és bő-
víthette a hivatalnoki állományt, ha nem látta volna világó-
san, hogy uralma — Diocletianuséval szemben — a hatalmi
eszközöknek egyetlen kézben történő egyesítése ellenére is
gyenge lábon áll? Az, hogy egy olyan katonai és politikai
lángelme, mint ő, a hadsereget a birodalom határaitól távol,
belső helyőrségekben helyezte el, szintén érthetetlen ma-
rad, ha fel nem tételezzük, hogy most már nem annyira a
külső ellenséggel szembeni védekezést, mint inkább a meg-
ingott belső rend fenntartását tekintette feladatának. Ugyan-
ennyire érthetetlen, hogy miért nyitotta meg olyan készsé-
gesen az idegen származásúak előtt a légiókba vezető utat,
ha fel nem tételezzük, hogy képtelennek érezte magát az új,
keresztény társadalom katonáskodással szembeni ellenállá-
sának leküzdésére. És végül Constantinopolis (Konstanti-
nápoly) alapításában is mindenekelőtt a birodalmi hatalom
meggyengülésének jelét láthatjuk. Bármennyi okot lehetne
is e nagy fontosságú lépés mellett felhozni, a főok: a nyuga-
ti provinciák hanyatlása — ezeket a barbárok elpusztították,

kifosztották és elnéptelenítették. Mint ahogy a birodalom
székhelyének Itáliába helyezésekor a nyugati részek —
mindenekelőtt Gallia — gazdasági fejlődése volt mérvadó,
ugyanígy a birodalmi székhely keletre történő áthelyezésé-
nek az a magyarázata, hogy a tartományok ott gazdagab-
bak, népesebbek és a birodalmat sújtó csapásoktól kevésbé
érintettek voltak, mialatt a nyugati rész mindinkább rom-
halmazzá vált. Constantinus kitűnően választott, mert
Constantinopolis tökéletesen alkalmas arra, hogy egy félig
Ázsiában, félig Európában fekvő birodalom fővárosa le-
gyen. De a birodalom székhelyének áthelyezése a Boszpo-
rusz mellé azt is jelentette egyben, hogy Róma világtörté-
neti küldetése nyugaton — az ókori civilizáció utolsó nagy
teljesítménye — befejeződött, és új korszak vette kezdetét.

A birodalom új feldarabolása

Igazi sikereket a császár nem ért el többé — sem akkor,
amikor arra tett kísérletet, hogy a dinasztikus elv felállítá-
sával a legfőbb állami hatalom egységét és fennállását biz-
tosítsa, sem akkor, amikor megpróbálta megoldani a leg-
főbb állami tekintély problémáját, ami Augustus kora óta
nyugtalanította az uralkodókat. Azon az úton, amelyre új
dinasztia alapításával lépett, már a meghasonlás, a bizal-
matlanság, a féltékenység rossz szellemei leselkedtek rá, a
birodalmat eddig sújtó csapások után most az uralkodóhá-
zon belül lejátszódó tragédiák következtek. Konstantiná-
poly századokon át palotaforradalmak színhelye volt —
ezek már a dinasztiaalapító életében elkezdődtek. Constan-
tinus már 326-ban meggyilkoltatta — hogy miért, nem tud-

juk — Crispus nevű fiát, a frankok és Licinius legyőzőjét; és csakhamar azután második feleségét, Faustát is, Maximianus leányát. 333-ban ugyan nem vérezte be még jobban a kezét, de a lehető legvilágosabb bizonyosságát adta annak, hogy a birodalom épülete ingatag alapokon nyugszik: felosztotta a hatalmat három fia és egyik unokaöccse között. II. Constantinus Galliát, Hispániát és Britanniát kapta; Constantius Ázsiát, Szíriát és Egyiptomot, Constans Itáliát, az Illyricumot és Afrikát, valamint mindegyikük az augustus címet; unokaöccse, Dalmatius pedig Trákiát, Macedóniát és Achaiát kapta és a cézár címet. Végül ennek öccse, Hannibalianus Armenia megürült trónját és a pontusi határtartományokat, valamint a „királyok királya” keleti címet nyerte el. Miért kellett tehát annyi harc és kiomlott vér árán megdönteni Diocletianus tetrarchiáját, ha ez az uralkodási forma újraéledt, csak meggyengülve és még kevésbé szerencsés alakban? De Constantinus nem tudta megoldani a legfőbb hatalom törvényes alapokra helyezésének kérdését. Kiderült, hogy az isteni eredetről lemondó dinasztikus elv éppen olyan gyenge és bizonytalan, és éppen annyira mesterséges konstrukció volt, mint a többi kormányforma, amit kipróbáltak. Constantinusnak be kellett látnia: nincs elég ereje és tekintélye ahhoz, hogy családja nagyravágó cselszövésein úrrá legyen, s egyetlen fiára ruházhassa rá hatalmát, így hát jobbnak látta a birodalmat felosztani — abban a hiszemben, hogy ha kielégíti a különböző versenytársak igényeit, akiket erővel elnyomni nem tudott, békét és nyugalmat teremthet.

Az eretnek Arius

De ha a birodalom e feldarabolása nagyrészt le is rombolta Constantinus életművét, nem ez volt a legnagyobb baj. Ezzel csak az anyagi egység hullott szét! Sokkal nagyobb volt az a veszedelem, amivel a diadalmas kereszténység fenyegette a birodalom morális egységét. Kétségtelen, hogy Constantinus — amint egy alább említendő rendeletében ki is mondja — azért közeledett a kereszténységhez, és tett különböző engedményeket, hogy visszaállítsa a birodalom erkölcsi egységét, amit a pogányság és a kereszténység közt dúló harc széttöbbantott. Constantinus még sokkal inkább régi római államférfi volt, semhogy a vallásban ne az államtudomány eszközét látta volna. Mivel a kereszténység elterjedtebb és erősebb volt a pogányságnál, a politikai bölcsesség azt sugallta, hogy siettetni kell az egész birodalom áttérését. De a kereszténység nem az a vallás volt, amit a pogány vallásokhoz hasonlóan, egyszerű politikai eszközként lehetett volna felhasználni. Erkölcs- és hittana meggátolta, hogy az állam kisajátítsa politikai célok eléréséhez. Constantinus csakhamar tapasztalhatta ezt, amikor a kereszténység az ő segítségével győzedelmeskedett, és az eretnek tanok — amelyek az üldözés idején nem nagyon mutatkoztak — minden keretet szétfeszítve fenyegették a békét és a rendet. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy amikor Constantinus a kereszténység segítségével akarta a birodalom egységét megteremteni, egy új, az egységet fenyegető veszedelmet segített elő: a teológusok dogmatikai harcait. Ennek bizonyítéka az ariánus eretnekség története. Egy alexandriai pap, Arius egy idő óta azt hirdette, hogy Krisztus — a teológusok nyelvén: „Logosz” — Istentől teremtet

és nem isteni lényegű lény, akit Isten szabad akaratából és nem szükségszerűen hozott létre, aztán az általa eszközölt megváltás miatt fiává fogadott, de aki ezáltal sem lett isteni lényegűvé. Arius tehát tagadta a Szentháromság elemeinek lényegi egységét és Krisztus istenségét. Ez az eretnokség nem volt egészen új: hasonló elképzelések már korábban is megjelentek. Keleten, ahol a filozófiai gondolkodás és a szenvedélyes vitatkozási kedv még nem halt ki, az új tan hallatlanul felkavarta a szenvedélyeket. Amikor a keresztényeknek már nem kellett a pogányok üldözésétől tartaniuk, Krisztus istenségének kérdése szörnyű harcot robbantott ki. Alexander alexandriai püspök egy száz püspökből álló zsinat határozata alapján kiátkozta Ariust (321). De Arius nem volt egyedül: már tanának érthetősége is jobban vonzotta az egyszerű embereket, mint ellenfelei titokzatos háromságtana: ehhez járult az a rokonszenv, amellyel a keleten annyira elterjedt pogány neoplatonizmus viseltette iránta; bizonyos körök korábbi eretnokségekből fakadt elkeseredése: egyáltalán a keresztény világot különböző táborokra osztó sokféle viszály — mindez csakhamar nagy, ha nem is éppen válogatott pártot szerzett Ariusnak.

Egy császári levél

Ekkor az egyik zsinat a másik ellen fordult; a kedélyek felhorgadtak; a teológusok tüzes szópárbjai az utcán folytatódtak, ahol a tömeg ököllel adott nyomatékot meggyőződésének. Most mindenféle gonosz szenvedélyek is akadálytalanabban terjedhettek a keresztények között, mert a kivívott diadal után nem kellett a pogányoktól tartaniuk.

A császár, akit a birodalmi egység helyreállításában támogattak a keresztények, nem nézhette tovább, miként fajul a vallási vita mindinkább polgárháborúvá. Csak aggodalommal tekinthetett a teológiai harcok folytatódása elé. Hogy mennyire csak politikai szempontból nézte a dolgot, jól mutatja egy, a torzsalkodó keresztényekhez intézett levele, amelyben a következőképpen nyilatkozik: „Az volt a célom, hogy a különböző népek istenképzeteit egyetlen alakban egyesítsem, mert azt hittem, hogy ez megkönnyíti az állami feladatok végrehajtását. De jóságos Isten, mit kellett hallanom, micsoda hír hatolt egészen a szívemig! Jól hallom-e, hogy több viszály van köztetek, mint korábban Afrikában volt? Pedig olyan csekély az oka, nem érdemes miatta annyira nyugtalankodni... Te, Alexander, azt akartad tudni, hogyan értelmezik papjaid a törvény bizonyos pontját, illetőleg egy kérdésnek *egy egészen jelentéktelen* részét; s te, Arius, különvéleményed ellenére is hallgathattál volna... Sem a kérdést feltenni, sem felelni rá nem volt érdemes, mert itt lényegtelen problémákról van szó; ezek fejtegetése legfeljebb arra jó, hogy az ember élesítse az elméjét. Helyes dolog-e, hogy pusztán szóvita miatt ilyen meghasonlás támad testvérek között?... Ilyen csekélységekben vitatkozhatnak tapasztalatlan gyermekek, de nem papok, egyáltalán nem a józan gondolkodású emberek. *Adjátok vissza, kérlek, nappalaim nyugalmát s éjjeleim békés álmát*, hogy ezentúl is örülhessek az életnek!”

E szavak értelme világos. Constantinus szemében, aki a vallást mindössze az állami élet rendjének fenntartására szolgáló politikai eszköznek tekintette, a teológusok haragja csak örültségnek tetszhetett. Egy olyan vallás, ami ahelyett, hogy megkönnyítette volna az uralkodó bonyolult fel-

adatát, nehézségeket okozott neki, a régi római állameszme híve számára valósággal képtelenségnek látszott. Így tehát a keresztények körében élvezett tekintélyre támaszkodva elhatározta, hogy nagy zsinatot hív össze a kínos ügy elintézésére. 325 tavaszán több mint 250 püspök gyülekezett Nicaeában (Nikaia) — leginkább a keleti tartományokból. Constantinus tartotta a megnyitóbeszédet, és tiszteletre méltó önmegtartóztatást tanúsított. Ha a gyűlés, mondta, képes lesz az egyház egységét helyreállítani, Istennek tetsző dolgot cselekszik, és nagy szolgálatot tesz a császárnak is. A zsinatot egyik titkára, Hosius püspök — az arianizmus ellensége — vezette, és az egész császári udvar az arianizmus ellen foglalt állást.

Arius tana újra elbukott. A zsinat úgy döntött, hogy Krisztus nem a semmiből teremtetett; atyjától nem különböz, hanem mint ennek szülötte, „az Atya lényegéből való”, „igazi Istentől való igazi Isten”, és vele egylényegű.

Az ariánusok diadala

De a remény, hogy a birodalom szellemi egysége valóban visszaállítható, csakhamar csalókának bizonyult. Ami a római gondolkodású politikus szemében felesleges örütségnek tetszett, a többiek szemében olyan végtelenül fontos volt, hogy az uralkodó egész tekintélye latba vetésével sem tehetett semmit. Arius a nicaei zsinat döntése után száműzetésbe vonult, de tanai elterjedtek, sőt az udvarnál is voltak hívei: többek között Constantia, a császár testvére. Arius tehát egyáltalán nem adta fel a küzdelmet. Kihasználta az ellenpárt tévedéseit, és néhány pontban engedett; így az-

tán sikerült elnyernie Constantinus kegyét, akit a megbékülés lehetőségével hitegettek. A császár — a birodalom szellemi egységének helyreállítására törekedve — igyekezett ezen az úton eredményeket elérni, de szívós ellenállásba ütközött Athanasiusnál, az új alexandriai püspöknél. Ez a merevség végül egészen az ariánusok felé fordította a császárt. Azok pedig vérszemet kapva, a tyrusi (Türosz) zsinaton kieszközölték Athanasius elítéltetését (335). A püspök kénytelen volt galliai száműzetésbe menni; híveit üldözték, és hitközségeiket feloszlatták. Arius diadalmasan tért vissza; az udvar az ariánusok hívévé szegődött, akik keleten csaknem mindenütt uralkodó párttá lettek az egyházon belül. Athanasius hívei azonban nem tették le a fegyvert, és ettől fogva hatalmas, engesztelhetetlen, elkeseredett harc tombolt az egész birodalomban. A régi bajokhoz tehát új járult, és alapjában rázta meg a birodalmat.

A teológiai harcok értelme

Először értetlenül és döbbenetben állunk e megmagyarázhatatlan jelenség előtt. Azok a teológiai viták, amelyek olyan nagy szerepet játszottak a kereszténység történetében, akár csak annak idején Constantinus császár, ugyanúgy a modern ember szemében is teljes képtelenségnek tűnnek. De itt mindjárt felmerült egy komoly kérdés. Miként történt, hogy a császári tekintély egész súlya, az uralkodó minden hatalma és politikai bölcsessége tehetetlennek bizonyult egy „rögeszmével” szemben? Miként lehetséges, hogy századokon át tartó gyűlölet, üldözés, vérontás választotta el az embereket, és megpecsételte egy nagy birodalom sorsát

— csak azért, mert valójában megoldhatatlan kérdésben véleménykülönbségek voltak? Üres szófecsérlésnek tetszenek nekünk ezek a harcok, mert nem látjuk, ami mögöttük van. De ha ebbe beletörődnénk, ez azt jelentené, hogy képtelenek vagyunk a világtörténelem legnagyobb szabású tragédiáinak egyikét megérteni. Micsoda bámulatos élet lüktet e látszólag alig érthető teológiai fejtegetésekben, ha a maguk helyére tesszük őket abban a szörnyű káoszban, amelybe az óriási birodalom süllyedt, mert roskadozó épülete elveszített minden támaszt; mert a régi görög—latin elv éppen olyan keveset ért, mint az ázsiai monarchia új szelleme. A kor teológiai harcainak célja: új szellemi fegyvereket kovácsolni és egy kétségbevonhatatlan erkölcs- és hitant állítani fel, hogy az útmutatóul szolgálhasson az élet viharaiban; menedékül, ami az önző törekvések és szenvedélyek minden támadása ellen fel van vértézve. E harcok hátterében az állami tekintély pusztulása és a még nem egysegű egyházi tekintély gyengesége, valamint minden hagyomány összeomlása áll; a belső és külső háborúk, a társadalmi osztályok és népcsoportok keveredésének megidegen származásúak beözönlésének következménye. Ebben a világban minden megingott: a törvények, a hagyományok, az állami hatalmak, az egyes emberek és családok vagyoni és érdekeltségi viszonyai. Csak az emberi gondolkodás állt rendületlenül, és bízván bízott abban a tanban, amit Isten a Megváltó és az apostolok útján hirdetett az embereknek, és amit a Szentírás tartalmazott. Ez a vezéreszme hatotta át a látszólag értelmetlen elkeseredéssel vívott teológiai harcokat. Sok, vagy talán minden, az ortodoxok és eretnekek közt dúló nagy harc egészen világossá válik, ha észrevesszük, hogy a látszólag agyafűrt és valóságtól el-

rugaskodott dogmatikus viták mögött a keresztény alaptanok egységességének és megdönthetetlen érvényességének sokkal komolyabb problémája lappang, és hogy ez az érvényesség a polgári rend utolsó mentsvára volt abban a világban, ami azért hullott szét, mert nem tudott többé megbízható tekintélyi elvre támaszkodni.

Az ortodoxia igazolása

Világosan kimutatható ez az arianizmus vizsgálatával. Aki Krisztust mint Isten emanációinak egyikét és inkarnációját elválasztja tőle, az hallgatólagosan elismeri, hogy utána még más emanációk is következhetnek. Ha Isten Krisztust szabad akaratából, a semmiből teremtette és fiává fogadta, úgy ezt más megváltókkal is megtehetette. A megváltás könnye eszerint még nem fejeződött be, új fejezetek következhetek még; más megváltók is megjelenhettek, és a kereszténység tana szüntelen keletkezési folyamattá válhatott, ahogyan bizonyos radikális protestáns felekezetek gondolják is, akiknek Arius volt az előfutára. De egy folyton átalakuló tan minden komoly gondolkozó számára törvényszerűen roppant veszedelmes, menthetetlen őrülségnek tűnt az általános jogi, erkölcsi és politikai felbomlás közepette, mert a fogalmak és dolgok ingatagsága miatt egyensúlyából kibillant emberiségnek semmire sem volt nagyobb szüksége, mint szilárd, biztos, megrendíthetetlen támaszra. Ez az oka annak, hogy annyi tehetséges ember fordult szembe az ariánus eretnekséggel, és dacolt a száműzetés veszélyével, sőt a halállal is. Ha Krisztus Isten fia volt, vele egylényegű, igaz Isten s az igaz Isten fia, de mégis azonos

vele, akkor az inkarnáció misztériuma csak egyszer volt lehetséges, és minden időkre érvényes. Több megváltó nem bukkanhatott fel; a megváltás könyve egyszer és mindenkorra elkészült; az emberiség megkapta az örök igazság elpusztíthatatlan alapját az ó- és újszövetségi szentírásokban, amelyeknek tartalmát már csak szabatosan ki kellett fejtenie.

Az ortodoxia védelmi harca

Így aztán nem nehéz megérteni, miért folytak olyan elkeseredetten a nagy teológiai harcok, amelyek méhéből lassanként megszülettek az új dogmatikus megállapítások. Mire törekedtek az ortodoxia nagy alapítói és védői? Arra, hogy a különböző hitelveket a megváltás tana és a szentírás alapján, a gondolkodás segítségével: a dialektikus módszer különleges eszközével egységesítsék, és közös alapra helyezzék. A gondolat azonban olyan változékony, mint jóformán semmi más a világon, és a dialektika a szellem hatékony eszköze ugyan, de sajnos nem eléggé megbízható, mert nagyon is képes kiszolgálni a szenvedélyeket — olyanokat is, amelyek összezavarják az embereket, és a fennálló rendszerek elpusztítására törnek. Már a görög filozófusok használták ezt a fegyvert — inkább arra, hogy pusztítsanak, semmint arra, hogy megvédjék a régi világ hitét és hagyományait; ezek helyébe csak a folyton változó és nyugtalan szenvedélyeket és személyes törekvéseket állították, vagyis színes szellemi szappanbuborékokat. Az emberi gondolkodás különben is ódzkodik a komoly fegyelemtől, politikai és társadalmi zavarok idején pedig egyenesen táplálja az el-

lenszegülés szellemét. Ha egy düledező birodalom kaotikus állapotai közepette rendet akarnánk teremteni, és a gondolkodás átalakításával akarnánk kezdeni, akkor ott fognánk hozzá, ahol legnagyobb az ellenállás; olyan útra lépnénk, ahol legnagyobb a veszély, s pusztán szellemi fegyverekkel küzdenénk félelmes szenvedélyek ellen, amelyek útjukra bocsátják a zűrzavar előőrseit, hogy aztán a tűznél lehetőleg sokáig melegítsék leveskéküket.

Szent Ágoston

A dolgot meg kellett tenni, hogy a birodalom egy része megmeneküljön a teljes összeomlástól, ami egyben az antik műveltség végét is jelentette volna; de a nehézségek óriásiak voltak. Nem csoda hát, hogy az ortodoxia nagyszerű védelmi harcában annyi szellemi és erkölcsi tekintetben kiváló, szentté avatott személyiség jelent meg a küzdőtéren. Az emberi természet és szellem nagysága csak veszedelem idején mutatkozik meg igazán, amikor hatalmas, csaknem emberfeletti erőfeszítést kívánó feladatok megoldásáról van szó. Az ortodoxia minden erejét összeszedte, hogy a dialektika és ékesszólás segítségével diadalra juttassa az igazságot, és az új ügy szolgálatába állítsa az antik kultúra leghatékonyabb eszközeit. Constantinus pedig azon fáradozott, hogy megmentse a régi kultúrából azt, amit még lehet. Ezzel is Diocletianus életművét folytatta, és bölcsen járt el. Az új birodalmi főváros új főiskolát köszönhetett neki; állami fizetéssel alkalmazott tanárok görög és latin nyelvet és irodalmat, retorikát, filozófiát és jogtudományt oktattak, valamint hivatalnokokat képeztek ki a biro-

dalom számára. Más intézkedések is származtak Constan-
tinustól: kiváltságokat és kedvezményeket adott, hogy biz-
tosítsa az orvosok, nyelvtanítók és irodalomtanárok megél-
hetését a birodalom minden városában. De erőfeszítései
nem jártak sikerrel. Az antik szépirodalom és filozófia, mi-
közben már haldoklott a pogány világ, az államilag szabá-
lyozott oktatás keretei között sem volt életrevaló: a szent tűz
őrzésével megbízott fizetett tanárok nem tudtak új életet
önteni beléje. Nem akartak egyebet, mint megélni és a múlt
nagy szellemeinek életművéből hasznot húzni — az új val-
lás tehetséges hívei pedig elfordultak a múlttól, megvetet-
ték az állami hivatalokkal járó előnyöket, és koruk nagy
feladatának szolgálatába álltak...

Az ókor leghatalmasabb műveinek egyike, Szent Ágos-
ton *Vallomások (Confessiones)* c. munkája bepillantást en-
ged az antik kultúra pusztulása idején uralkodó szellemi
nyomorúságba. Egy nagy író minden tulajdonsága megvolt
Ágostonban: fantázia, érzés, stílus és nyelvérzék, az átfogó
gondolkodás és filozófiai szemlélődés tehetsége. Éppen
olyan jól értett a logikához, mint amilyen művészien bánt
a nyelvvel, képzelete és lelki életének mélysége nem ártott
gondolkodásának. És ez az ember azon állami irodalomta-
nárok egyike lett, akiket a birodalom Diocletianus óta al-
kalmazott, és kiváltságos állásokkal tüntette ki, hogy az an-
tik irodalom hagyományait megőrizték. Ez egyszer tehát
igazi lángelme kapott államilag dotált katedrát. De ez a
lángelme érzékletesen ábrázolja a szellemi nyomorúságot,
ami hivatásának gyakorlása közben Karthágóban, Rómá-
ban és Milánóban mindinkább bántotta: beszél az igazi
megelégedés hiányának kínzó fájdmáról, ami nem akarta
elhagyni; arról a szenvedélyes nyugtalanságról, ami a leg-

főbb célok keresése közben elfogta, ha a szegényes tan-
anyagra gondolt, mert az a hivatalosan körülhatárolt meg-
bízás sovány legelőjén mindinkább nedv és erő nélküli,
üvegházi növényként vegetált. Egy napon aztán, a robotolás
közben, mialatt egy haldokló civilizáció fenntartására po-
csékolta erejét, egy Milánó melletti faluban megnyíltak
szemei, és elméje megvilágosult. Az irodalomtanár ott-
hagyta tanszékét, búcsút mondott a haldokló bölcsességgel
teli régi könyveknek, és bátran rohant a hullámokba, ahol
a malaszt, a predesztináció és az akaratszabadság világné-
zeti kérdései hánykolódtak. Aztán lerakta a nagy híd pillé-
reit, és ezáltal lehetővé tette a régi európai civilizáció szá-
mára a hosszú és veszélyes, az újkor életéhez és
műveltségéhez vezető átmenetet.

A fokozódó felbomlás

Egészen véve nem mondhatjuk, hogy Constantinus élet-
célja megghiúsult; de azt sem állíthatjuk, hogy sikeres volt,
mert hozzájárult ahhoz, hogy a halálküzdelem meghosz-
szabításával a voltaképpeni katasztrófa elodázzódjon. Ha-
lála után fennmaradt még a birodalom, de egyik megráz-
kódttatás a másikat követte, és az erők mindinkább el-
sorvadtak. A nyomor fokozódott; erőszakosan lépett fel
az államhatalom, fokozva az alattvalók elnyomását és ki-
szipolyozását; a következmény: állam felbomlása. Az adó-
teher mérhetetlenül megnövekedett; a császári családban
újra meg újra véres tragédiák játszódtak le; a seregekben el-
harapódzott az engedetlenség szelleme, és ez felbátorította
a határokon leselkedő ellenséget. A vidék mindinkább ki-

űrült; a nagyvárosok felduzzadásával karöltve járt a kisebbek pusztulása. Mindenütt az idegen származásúak befolysa érvényesült, a műveltség — a szépművészetektől a filozófiáig — durvább alakot öltött; a vallási harcok fokozódó elkeseredettsége megmérgezte a közhangulatot; a birodalom egysége felbomlott, és a keleti, valamint a nyugati rész mindinkább eltávolodott egymástól. Kelet jobban tudott védekezni, mert az abszolút monarchia születése helyén erősebb természetes alapokra támaszkodhatott, és tovább tudott ellenállni az egyetemes felbomlás folyamatának. A birodalom valóban mindinkább Ázsiába helyezte át súlypontját, míg végül a nyugati rész a barbárok állandósult rohamai alatt összeomlott.

Az oltalmazó hitvallás

Ezzel az antik civilizáció nyugaton csaknem teljesen megsemmisült. A hatalmas, megint barbárok uralma alá került, gyér népességű területek sok pontján a germán hódítók települései álltak, és évszázadokon át csak szegényes emléke élt az antik civilizációnak; csak elszigetelt maradványok emlékeztettek már az egykori büszke épületekre. De igazi életereje csak a hitvallásnak lesz, ami a birodalom utolsó századaiban azért jött létre, hogy az új vallás számára egységes hitet teremtsen. A hitvallás még századokon át megőrizte nyugaton az ókori kultúra fényét, és ezzel megővta Európát a teljes és végleges elbarbárosodástól. Idővel csakugyan újból létrejött a filozófia, irodalom, jogtudomány; létrejött az a hatalmas szellemi mozgalom, ami végül a reneszánszhoz vezetett a szigorú szellemi fegyelem

védelmében — és ezt a hitvallás a középkor minden viharában megővta. Európa újra felfedezte és továbbfejlesztette a császárok által hiába keresett állami tekintély alapjait, és megteremtette a jól megalapozott politikai rendszerek létrehozásának lehetőségét. De minél szilárdabb alapokra helyezte Európa a kormányok tekintélyét, és minél inkább alávetette magát a politikai fegyelemnek, annál inkább volt hajlandó feladni azt a magasabb elvet, amit pedig Konstantinus korától a reformációig minden állami és katonai hatalomnál fontosabb életszükségletnek ismerhetett meg, mert csak ennek segítségével sikerült a barbárság és törvénytelenség tátongó örvénye felett átkelni. Ugyanabban az időszakban játszódik le a nagy államok létrejötte és az elszakadás azon szellemi tekintélyektől, amelyeknek a középkor alávetette magát; úgyhogy kettős, párhuzamosan és egyben ellenkező irányban haladó mozgás képe tárul elénk. Három század alatt aztán kialakult a mai helyzet, ahol eddig ismeretlen mértékű hatalmat birtokló államok léteznek, de a történelemben jóformán példátlan módon hiányzik alapjaikból a szellemi és az erkölcsi tekintély. A következő és egyben utolsó fejezetben megkíséreljük röviden vázolni e nagy történeti folyamat utolsó és legfontosabb szakaszát.

*V. A harmadik és a huszadik század
sorsfordulója*

A nyugati és a keleti birodalom

Az antik civilizáció összeomlása olyan képet mutat, ahol alig lehet felismerni a részletek kapcsolatát. De az összeomlás okainak vizsgálata arra utal, hogy kezdete egy nagy politikai válsággal esik egybe. Ennek tulajdonítható, hogy az állam törvényes alapjainak teljes meggyengülése miatt lassanként az antik civilizáció minden lényeges alkotóeleme dezorganizálódott. A válság oka jól megállapítható. A római államban két egymásnak ellentmondó tekintélyi elvet akartak összeolvasztani. Ezek egyike a monarchikus elv volt, ami keleten: Kis-Ázsiában, Szíriában és Egyiptomban, a Nagy Sándor hódító hadjárata előtti és utáni dinasztiákban a legkülönbözőbb fejlődési fokozatokon ment át; a másik a köztársasági, ami Európában — mindenekelőtt Hellászban és Itáliában —, a régi városállamokban jutott kifejezésre. E két elv egyesítése — ez az imperátorban vagy a princepsben testesült meg — elhibázott lépés volt, mert nem sikerült vele azt az alkotmányjogi eszmét kifejezésre juttatni, amin a köztársasági monarchiát megkoronázó tekintély megvethette volna lábát. Nem vették át az örökletes hatalom elvét, és nem volt olyan szabályozott választási el-

járás sem, mint amilyeneket a köztársaságokban törvény és hagyomány szentesített. Mindaddig, amíg a szenátus megőrizte régi tekintélyét, mindenki elismerte, hogy ez a testület teszi törvényessé a császár hatalmát. A császár akkor lett jogszerű uralkodó, ha a szenátus ennek ismerte el. A szenátusnak valóban sikerült is két századon át — néha igen heves harcok és véres polgárháború árán — e hatalom átruházásának törvényes alapját megőrizni. De miután a szenátus tekintélye Septimius Severus trónra lépése s az igazán korlátlan monarchia felállítása miatt erősen csökkent, semmilyen eszköz nem maradt a legitimitás elvének egyértelmű és hatályos érvényesítésére, a császár megválasztására: nem volt örökösödés, nem volt törvényes választási eljárás, nem volt szenátus általi kinevezés. Ennek következménye volt a forradalmak és háborúk szörnyű korszaka, ami — mint láttuk — a birodalom felbomlásához vezetett.

A keleti birodalom fennmaradása

E hatalmas történeti folyamat hátterében tehát két egymást kizáró állameszme harca áll; ezeket ki akarták egymással békíteni, de csak azt érték el, hogy mind a kettőt tehetetlenségre kárhoztatták. A gondolatmenet helyessége nyomban kiderül, mihelyt a nyugati és keleti birodalom egymástól elütő sorsát vesszük szemügyre. Amit általában a Római Birodalom bukásának neveznek, az a valóságban nem más, mint a civilizáció összeomlása a nyugati provinciákban. A valamikor római uralom alatt álló Európa lakossága a krónikus zűrzavartól szenvedve, a barbár törzsek támadásainak kitéve megfogyatkozott, mindinkább visszasüllyedt a

barbárságba, és elveszítette egységét; kis országok sokaságára bomlott, amelyek közös ismérve századokon át a viszonyok változékonysága és ingatagsága. Keleten ellenben a korlátlan egyeduralom formáihoz kötött császári tekintély még sokáig elkerülte a fenyegető végzetet. Sikerült neki megőriznie bizonyos rendet, katonai hatalmat, kulturális hagyományt és az antik civilizációból mindazt megmentenie, ami túlélte a harmadik században lezúduló csapást, ha az nem volt különösebben ellentétes a kereszténység szellemével. A sikeres védekezés következtében fennmaradva, kelet később a megint barbárságba süllyedt nyugat nevelésére vállalkozhatott. De a keleti birodalom életerejére csak azzal magyarázható, hogy a nagy sorsfordulat másféle hatást gyakorolt keleten. A Constantinus által alapított örökletes monarchia jobban bevált keleten, mint nyugaton, mert keleten régi szülőföldjére jutott vissza, és kedvező, már előkészített talajra talált. Kelet alapjában véve a római császárban csak azon uralkodók utódát látta, akik a keleti államalakulatokban különböző neveken uralkodtak a római hódítást megelőző századokban. Augustus arisztokratikus köztársaságát egységes, egyetemes monarchiának tekintette. És az az alattvalói hódolat, amivel a császár szent személyiségét tisztelték, hatott nyugaton is, és a birodalom első két századában meggyengítette Augustus alkotmányának köztársasági jellegét. Továbbá: mivel keleten hozzá voltak szokva a hivatalnoki kormányzathoz, azért kevésbé fájdalmasan érintette őket az arisztokratikus alkotmány harmadik századi felbomlása, ami a nyugati társadalmat viszont alapjában rendítette meg. Egészében véve, miután a császárkori arisztokratikus alkotmány a félig republikánus, félig monarchikus birodalmi kormányzat létrehozása után

megsemmisült, nyugaton nem volt többé valódi kormányhatalom. A régi, köztársasági intézmények megszűntek, Constantinus korlátlan, örökletes monarchiája pedig nem tudott igazán meggyökerezni a nép lelkében, és képtelennek bizonyult arra, hogy megvédje a határokat a barbárok betörései ellen, valamint arra is, hogy rendet tartson a birodalomban. A civilizáció bomlása feltartóztathatatlan, megsemmisülése már csak idő kérdése volt, keleten viszont az erősebb alapokon nyugvó, korlátlan, örökletes monarchia minden palotaforradalom, katonai zendülés és dinasztikus zavar ellenére valamennyire rendet tudott tartani, és meg tudta védeni a birodalmat a külső ellenség támadásaival szemben. Bármilyen nehézségekkel küzdött is a civilizáció keleten, egyelőre életben maradt.

Jelenkori analógiák

Ha az akkori eseményeket a fentebbi szempontok alapján vizsgáljuk, olyan eredményekre jutunk, amelyek korunkra nézve is nagyon fontosak. A mai világhelyzet bizonyos vonásai nagyon is emlékeztetnek a vázolt állapotokra és eseményekre, csak hogy minden nagyobb arányú, és a tények áttekinthetetlen tömege miatt sokkal kevésbé világos. Már az első fejezetben utaltunk ezekre az analóg jelenségekre, és minden okunk megvan rá, hogy még részletesebben foglalkozzunk velük. A világháború politikai hatásai — amelyek az események menetét látszólag irányító személyek akaratából és céljaitól függetlenül lépnek fel — szélesebb körökben még nem ismeretesek. Még mindig úgy politizálnak, mintha az imént élték volna át az utrechti béke

megkötését. Még mindig úgy tesznek, mintha csak a győztesek és a legyőzöttek egymáshoz való viszonyáról volna szó: mintha semmi egyéb nem történt volna, mint hogy az egyik hatalmi csoport ereje és tekintélye egy másikra szállt át. És nem veszik észre, hogy 1917 márciusában azon államformák egyike, amelyeken Európa egész állami és társadalmi rendje alapul — a monarchikus forma —, az orosz forradalom kitörésével súlyos csapást szenvedett. Aztán az 1918-as novemberi események — a Habsburg- és Hohenzollern-ház bukásával — hosszú időkre megsemmisítették a monarchikus elvet. Még mindig nem akarnak tisztában lenni ezeknek az eseményeknek szörnyű következményeivel; még mindig nem akarják látni, hogy a két század óta lejátszódó dráma utolsó felvonása következik, és Európa, akárcsak a harmadik században, mérvadó politikai tekintély híján megint hajótörést szenvedhet.

Miután megismertük az antik civilizáció sorsfordulójának történetét, áttérünk a két utóbbi század fejlődésének áttekintésére, ami talán lehetővé teszi, hogy kissé fellebbentjük a jövő fátyolát. Amikor a keresztény Európa valamennyire kiheverte az összeomlás következményeit, az akkor uralkodó vallási nézetek keretén belül rendkívül szerencsés megoldást talált a politikai problémákra. Eszerint a kormányformák — legyenek köztársaságiak vagy monarchikusak, arisztokratikusak vagy demokratikusak —, ha legitimek, mind szent jelleggel bírtak, akár kétségtelenül törvényes módon jöttek létre, akár az idők folyamán lett törvényes létezésük. Az államnak engedelmeskedni az alattvalók Istentől rendelt kötelessége volt — ameddig az állam parancsai nem ellenkeztek az isteni törvénnyel. E fel fogás szerint a törvényesen elismert kormányok tévedései

és baklövésai nem számítottak súlyosnak, hacsak az erkölcsök általános megromlását nem okozták; az élet legfőbb célja ugyanis az egyes ember erkölcsi és vallási tökéletessége volt, és ez a cél mindenféle jól működő hatóság nélkül is elérhető volt. A hatóságok visszaélései jobban sújtották magukat a hatóságokat, mint áldozataikat, mert míg ezek anyagi károk és szenvedések árán túlestek mindenen, addig amazok súlyos bűnökkel terhelték lelkiismeretüket, és a túlvilágon lakoltak érte.

Az állameszme aláásása

Az állami hatalom ilyen felfogása tette lehetővé, hogy megköveteljék az uralkodóktól a jó kormányzást, hogy elismerjék az alattvalók jó kormányzathoz való jogát, és a hatalmasok hibáival szemben tanúsítandó bizonyos elnézés szükségességét is hangsúlyozzák, és összhangba hozzák őket egymással. De ennek a felfogásnak a feltétele az akkor uralkodó vallási meggyőződés egyetemes érvényessége volt. A vallási meggyőződés pedig a harmincéves háborút követő években megrendült, amikor a vezető rétegek hitelensége elharapódzott egész Európában; annak következtében, hogy a katolicizmus és a protestantizmus fegyverül szolgált két államhatalom küzdelmében, a vallási szkepticizmus úgy eluralkodhatott, mint még soha. A tizennyolcadik század a szkepticizmus filozófiájának eredményeit és a felvilágosodás eszméit vetette mérlegre — előkészítve ezzel a francia forradalmat. Úgy vélték, a tekintély pusztán emberi forrásokból táplálkozik — a tekintély azok akaratából ered, akik előtte meghajolnak, és akiknek ezek szerint

joguk van ellenőrzésére; a valóságos és igazi uralkodó tehát a nép, és a törvénynek csupán a nép akaratát kell kifejezésre juttatnia. Ez a csábító tan nagy hatással volt egy felvilágosult, magában erősen bízó korszakra — ehhez járult az uralkodó kormánnyal szembeni indokolt elégedetlenség: a „kényuraságnak” gyengeséget, erélytelenséget, lomposágot, a hagyományok és a szerzett jogok iránti túlzott tisztelet lehetett a szemére vetni.

Az új tekintélyelv

A francia forradalom kísérletet tett az új elvek megvalósítására. De amint elhagyták az elmélet talaját, nyomban nehézségek gördültek a megvalósítás útjába. Mi a „nép”? Miből ismerni meg igazi akaratát? Melyek a népakarat kifejezésre juttatásának eszközei? Tudjuk, milyen ellentmondó feleleteket adott a francia forradalom ezekre a kérdésekre. Csak a néhány év alatt bekövetkezett alkotmányváltoztatásokat kell végignéznünk, és meglátjuk, micsoda nehézségek álltak annak az útjában, hogy az uralkodói jogot a nép gyakorolja. A népakarat egyszer az általános választójogban nyilvánul meg csalhatatlanul, majd egy más eljárásban — például a census szerinti szavazásban. És ez a népakarat utoljára egy katonai diktatúrát ismer el törvényesnek, ami az erőszakon alapul, és sokkal korlátlanabb tekintély révén uralkodik, mint a korábbi monarchia. Különben elég csak az új felfogást közelebbről megnézni, ha e tapogatózások sikertelenségét érteni akarjuk. A nép, amikor rá akarták bízni az állam kormányzását, nemigen volt tisztában azzal, hogyan teljesítse feladatát; hébe-hóba attól

sem idegenkedett, hogy lemondjon hatalmáról, s visszaálítsa az előbbi uralmat — azt, aminek jogait akarta gyakorolni. Volt-e az új uralkodónak joga arra, hogy lemondjon? Az egész francia forradalom idején kínlódtak ennek az elmentmondásnak a feloldásával. Hiába — hiszen valójában az egész mozgalom mögött egy politikai kisebbség lapangott; ez a népfelsgre hivatkozva a tulajdonképpen népakat ellen küzdött.

Európa új rendje

Így aztán, ha egy kormány ilyen ingatag és nem világosan kidolgozott elvi alapon nyugodott, gyengeségre és bukásra volt ítélve, még maga a katonai diktatúra is, ami feltette a koronát a forradalmi eszmék előharcosainak fáradozására. Harci sikereken emelkedett fel, és amint elfordult a győzelem zászlaitól, összeomlott. Ekkor az annyi háborútól sújtott Európa, ahol a két ellentétes politikai alapfelfogás a leghevesebb harcban állt, minden erejét összeszedte, hogy az ellentéteket kibékítse, és tartós rendet teremtsen. Ezt a célt a bécsi kongresszus által és a Szent Szövetség segítségével akarta elérni. Míg a kongresszus úgy határozott, hogy Európát a legitimitás elve alapján kell újrendezni, azaz az uralkodás bizonyos időtartamára és az alattvalók ragaszkodására kell a tekintélyuralmi rendszert alapozni, addig a nagy államok többsége népképviselet engedélyezésével akarta a legitimitás elvét megerősíteni. A törvényes uralkodóház Franciaországban alkotmánnyal tért vissza. Az orosz cár a szabadság védőjét játszotta. A porosz király is alkotmányt ígért a népnek. Ausztria császára az egyetlen

a nagyhatalmak képviselői közt, aki nem akart az abszolutizmustól elszakadni. A többi nagy monarchiák többé-kevésbé határozottan össze akarták egyeztetni a két kormányformát, és az újabbat a régebbi alá akarták rendelni. Azt tervezték, hogy a monarchikus eszme vezető szerepet fog játszani az államban, és a népképviselet ennek felügyelete alatt fog közreműködni az államügyekben — az új béke pedig az új szövetség tartósságát biztosítja majd. A monarchikus intézményeket a forradalmi eszmék ingatták meg a forradalmi hadseregek segítségével. A Szent Szövetséget az európai uralkodók szövetségének szánták, mert nem voltak többé hajlandók belső meghasonlásaikkal előmozdítani a forradalom ügyét.

De ebből a béketervből nem lett semmi. Franciaországban a legitim dinasztiának csak nagy nehezen sikerült a kamarat az alkotmányban rögzített alárendelt helyzetben megtartani, noha a parlamenti választásban csak a jómódú kisebbség vehetett részt. A harc a korona és a parlament, az Isten kegyelméből való királyság és népfelsg, a régi nemesség és a polgárság között nem ért véget, sőt egyre élesebb lett. A helyzetbizonytalanság által kiváltott félelem elősegítette az abszolutizmus uralomra jutását az 1821 utáni Európában. A népképviselet gondolata egy időre mindenütt feledésbe merült, és az Istentől származó jog diadalmaskodott. Az abszolutizmus európai sikerei visszahatottak Franciaországra is, ahol X. Károlyval, vagyis a monarchista ultrákkal diadalmaskodtak. A két párt hívei közt most annyira feszültté vált a viszony, hogy 1830 júliusában összecsapásra került sor.

A polgári monarchia

A legitim uralkodócsalád trónja összeomlott. A háromnapos véres küzdelemből a népfelség hívei kerültek ki győztesen. De nem merték diadalukat teljesen kihasználni: kikiáltani a köztársaságot és az uralmat a szuverén népre ruházni. Lafayette sem akarta ezt, s mikor az orléans-i herceg július 31-én megjelent a városházán, hogy a maga nevében hódoljon a népszuverenitásnak, melléje állt az erkélyen — felettük a trikolór lobogott. Egy ügyes parlamenti vezérek közül álló klikk — amit egy bankár rángatott dróton a háttérből — még egyszer megkísérelte a két elvet egy kalap alá hozni. Az eredmény: a polgári monarchia, Lajos Fülöp saját meghatározása szerint: köztársasági intézmények között álló trón. A király elismerte, hogy tekintélye a néptől származik, és elismerte a rendi népképviselőket; az örökös rendi uralom megszűnt, a választójog némileg kibővült, de továbbra is a cenzustól függött. Így tehát 200 000 ember választotta a Franciaországot kormányzó népképviselőket. De az új összeegyeztetési kísérlet alig sikerült jobban, mint az előző. A legitim monarchia idején még elviselhető volt az ellentmondás a cenzusra alapított választójog és a népakarat államjogi tana között. A monarchia önmagát tartotta tekintélynek, és a népakaratnak csak bizonyos napszámosmunkát engedélyezett. Ennyiből állt a nép közreműködése az államügyek intézésében. A polgári monarchia azonban a népre alapozott hivatal volt: a népnek köszönte létezését, tehát a népnek volt alárendelve. Lehetett-e egy 200 000 jómódú választóból álló kisebbséget szuverén népnek tekinteni? Ennek a képtelen ellentmondásnak az volt a visszahatása, hogy 1830 és 1848 között az általános választójog politikai tana lett a népfelségre esküvők csaknem misztikus nimbuszal övezett hitvallása.

Visszatérés a régi tekintélyelvhez

Feleletük az 1848. évi forradalom volt. A francia nép megbuktatta a polgári monarchiát, és a népfelség elvét hirdette az általános választójogra alapított köztársaságban; csaknem az egész kontinentális Európa követte példáját, tiltakozott a korlátlan monarchia ellen, és alkotmányt akart. A támadás olyan viharos volt, hogy valamennyi monarchia — az orosz kivételével — engedni kényszerült: még Ausztria és Poroszország is. Franciaország nyomába lépve csaknem minden nagy európai államban kijelentették, hogy az isteni kegy helyett az általános választójog minden tekintély forrása. De ekkor nagyobb arányokban ismétlődött meg az a jelenség, ami — bár kevésbé világosan — már a forradalom idején jelentkezett: miután a lelkesedés heve lecsillapult, az új választók Franciaországban haboztak kivívott jogaikkal élni és magukhoz ragadni a legfőbb hatalmat; erejükben kételkedve kerestek támaszt, és végül megint a régi tekintélyelvhez folyamodtak, noha annak helyébe a népakaratnak kellett volna lépnie. Az 1848-ban az általános választójog alapján létrehozott nemzetgyűlés felerészben a régi monarchikus kormányformák híveiből állt, másik felének nagy többsége csak az imént fedezte fel magában a szabadelvűséget, s csak elenyésző kisebbsége volt igazi, meggyőződéses republikánus. E parlament akarata oly homályosan és zavarosan jutott kifejezésre, a tekintélyben való hit olyan gyenge, fellépése oly erélytelen volt, hogy Franciaországban nemsokára nem is tudták már, ki az úr a házban. Így a forradalom által teremtett kormány — elég furcsa módon — a következő problémával találta magát szemben: van-e az általános választójog képviselőjének, az új elvnek joga le-

mondani uralmáról a régi kormányformák javára? Lehet-e vagy kell-e erőszakos intézkedésekhez nyúlni és ellenkezése dacára a kormányzásra kényszeríteni? A véres júniusi felkelés napjaiban a köztársasági párt szélsőséges szárnya a nemzetgyűlés, az általános választójog képviselője ellen fordult, és azt vetette a szemére, hogy elárulta a forradalom ügyét! A felkelés nem sikerült; az általános választójog elméletben tovább is uralkodó maradt ugyan, de mindinkább megbénult, és elvesztette önbizalmát; a külső és belső nehézségek egyre nőttek; míg végül, amikor a köztársaság elnökének megválasztását kívánták tőle, Napóleon kalapja és kardja mellett döntött, és ezzel egy igazi elv szerepét játszotta. Ekkor eldőlt a köztársaság sorsa; az általános választójog nemsokára csak arra lesz jó, hogy formális határozattal emelje törvényerőre a katonai monarchiát, ami egy név varázsának és egy államcsínynek köszönhetette létét. Ugyanez ismétlődött meg — csak gyorsabb tempóban s egyszerűbb formában — Németországban. Alig ült össze az általános választójog alapján a frankfurti parlament, máris császárt kerestek az ország számára. A parlament minden becsvágya arra irányult, hogy az új uralkodó felavatásánál a középkori pápa szerepét játssza. A parlament az osztrák császárhoz, János főherceghez és a porosz királyhoz fordult; amikor pedig fáradozásainak sikertelenségét belátta, nem tiltakozott feloszlatása ellen — mintha csak teljesítette volna feladatát.

A diadalmas elv

Az 1848-as forradalomnak tehát semmi eredménye nem volt. A népfelség elve csak elenyészően kis ideig maradt uralmon. Az országgyűlések félénk magatartása elárulta az önbizalom hiányát, és XVIII. Lajos alkotmányának mintájára a népképviselőket a monarchikus hatalomnak rendelték alá — mindössze ennyi maradt meg azokban az országokban, ahol az abszolutizmusnak nem sikerült — mint Ausztriában — a leglényegesebb eredményeket megint visszavonni. A kudarc három nemzedékre visszavetette a demokratikus pártokat és tanaikat. De a diadalmas elv, az Isten kegyelméből való monarchia ugyanolyan gyenge volt a győzelem után, mint a vesztes fél. Az 1848-as forradalom mélységes tragikuma megmagyarázza Európa további történetét, egészen a világháborúig. A diadalmas elv meggyengült — nem csupán azért, mert kénytelen volt engedelményeket tenni a forradalomnak és 1848 után csaknem minden nagy európai államnak népképviselőt adni, hanem azért is, mert a nagy és kis európai monarchiák között elhintette a viszály magvát. Ha az 1848-as forradalom nem is vetett véget a monarchikus kormányformáknak Európában, mégis megásta a Szent Szövetség és a monarchiaközi béke sírját. A Napóleon unokaöccse által kormányzott Franciaország nem maradhatott tagja annak a szövetségnek, ami az új császár családja ellen irányult: Szardínia királya — kis hatalma ellenére — elsőnek merészelte 1848-ban az 1815-ös szerződéseket szétszakítani és hadat üzenni Ausztria császárnak; a frankfurti parlament nem adott ugyan császárt Németországnak, de mégis bizalmatlanság támadt Poroszország és Ausztria között; néhány év múlva

pedig a krími háború egyszer és mindenkorra összevesztette a Habsburg- és a Romanov-házat. Szó sem lehetett többé a három nagy északi udvar összetartásáról, amit a Szent Szövetség a monarchikus hatalom alapjának gondolt Európában; nyugalanság, rendetlenség és meghasonlás uralkodott a kontinensen, és minden állam önmagára volt utalva. Ezt az állapotot II. Viktor Emánuel és Cavour aknázták ki. Felhasználták azt a féltékenységet és bizalmatlanságot, ami a császárság felállítása miatt keletkezett Franciaország és Ausztria között, és sikerült III. Napóleont a Habsburg-házzal háborúba bonyolítaniuk. Kitűzték a szabadság és a népjog zászlaját — méghozzá akkora sikerrel, hogy a solferinói ütközet után az egész félszigeten mozgalom bontakozott ki, lehetővé téve, hogy Itáliát egyetlen állammá egyesítsék. A korlátlan hatalmú kis uralmak helyébe most egyetlen alkotmányos monarchia lépett. Az itáliai események azonban önmagukban képtelenek lettek volna a bizonytalan és zavaros európai helyzetet tisztázni, ha Poroszország nem követi Piemont példáját. Bismarck kalandos vállalkozása vetett véget az 1848 óta uralkodó zavaros állapotoknak — Németország és a monarchikus elv javára. Bismarck felhasználta azokat az ellentéteket, amelyek az 1848-as forradalmak, a krími háború, az olaszországi háború, a lengyel felkelés miatt Ausztria és Oroszország, illetőleg Orosz- és Franciaország között támadtak; létrehozta az ütőképes porosz hadsereget, és az általános választójog forradalmi tanát is céljai szolgálatába állította, így volt képes Ausztriát a porosz országgyűlés tiltakozása ellenére legyőzni és a porosz vezetés alatt álló északnémet szövetséget létrehozni; ezt a szövetséget aztán Franciaország ellen fordította, és megalapította egy Isten kegyelméből való uralkodóval s egy, az általános választójog alapján létrehozott parlamenttel a német birodalmat.

Bismarck megoldja az alkotmány problémáját

Úgy látszott, hogy Bismarck ezzel megoldotta azt a problémát, amellyel XVIII. Lajos és X. Károly hasztalan vesződtek; az állami ügyek közös intézését a monarchia és a neki alárendelt demokrácia által. Németország huszonnégy éven keresztül sikeresen fáradozott annak a politikai programnak a megvalósításán, aminek létrehozásán 1830-ban Franciaországban a legitim dinasztia hajótörést szenvedett. Ezért van az, hogy az 1870-es háború következményeivel együtt a hatalmon levő pártok szemében a monarchia bosszújának tűnt az 1848-as forradalomért — vagyis a monarchikus eszme diadalának tekintették. E huszonnégy év alatt a monarchia látszólag annyira megerősödött, hogy nem félt többé sok demokratikus tantól és intézménytől, amit addig a monarchikus kormányformával összeegyeztethetetlennek tekintettek. Mindinkább elterjedtek a parlamentáris intézmények; csak Oroszország állt ellen 1905-ig; mind több országban adták meg a választójogot. Végül még az osztrák császárság is elfogadta az általános választójogot. Ezzel szemben a köztársasági eszmék egyre többet veszítettek vonzerejükből; Franciaország politikailag izolálódott, és ha a vezető politikusok szívós és szüntelen fáradozásai révén sikerült is a köztársasági eszmét az általános választójog és a közvélemény hatalma alapján megvalósítani, elszigetelt maradt, és a többi hatalom gyanakodva figyelte. Igaz persze, hogy merész vállalkozását csak azért tudta aránylag zavartalanul végrehajtani, mert segítségére volt az államközi rend szilárdsága, aminek egész Európában a monarchikus kormányok hatalma szolgált biztosítékkal. Mindenesetre az volt a látszat, hogy a monarchikus elv a demokratikus tanok elleni, 1789-ben kezdődött nagy harcban végleg diadalmaskodott.

Világháború és forradalom

De ez csak látszat. A monarchikus eszmét megalapozó jó kapcsolat Észak-Európa három nagy udvara: Berlin, Bécs és Szentpétervár között megromlott, és Bismarcknak sem sikerült a régi baráti viszonyt helyreállítania. A végeredmény: Orosz- és Franciaország szövetsége. A sorozás útján felállított hadseregek nagysága — különösen Német- és Oroszországban — minden eddigi méretet felülmúlt. És ezek az új — Xerxész hadseregeire emlékeztető — királyok és császárok vezérlete alatt álló hadseregek szintén fokozták a monarchikus mindenhatóság tekintélyét. Sehol sem akartak arra a régi igazságra gondolni, hogy a túlságosan nagy hatalom veszedelmesebb lehet a gyengeségnél. A monarchikus kormányzat Európában végül teljesen Németország hegemoniáján alapult, és ez csak akkor volt fenntartható, ha bebizonyosodott: az a hatalom, ami létrehozta, még mindig olyan erős, mint 1870-ben vagy 1870 után. Németországnak előbb-utóbb bizonyítania kellett a világ előtt. A háború kitört: Ausztria és Németország legyőzték az orosz birodalmat, de maguk is elvéreztek. Az orosz forradalom rossz példát adott, és elsöpörte a monarchikus hatalmat a keleti határokon; ehhez járult a háború rendkívüli hosszúsága, ami a két birodalom csaknem minden erőforrását kimerítette, és ennek következtében lázadások robbantak ki Németországban és Ausztriában. A Romanov-ház bukása után a Habsburgok és a Hohenzollernek bukása pecsételte meg a monarchikus uralom összeomlását — és ezzel a mindedig Európa nagy részében uralkodó állami tekintélyi elv megsemmisülését!

Európa mai helyzete

Emiatt Európa a huszadik század első harmadában ahhoz hasonló helyzetben van, mint amilyenben a Római Birodalom volt a harmadik század elején: két tekintélyi elv mérkőzik egymással, ezek egyikének sincsen megfelelő hatalma, és hiányzik a legfőbb állameszme, ami nélkül lehetetlen a tartós uralom. Az 1789-cel kezdődő hatalmas küzdelem, úgy látszik, a két ellenfél elvérzése miatt véget ért. A monarchikus uralom napja leáldozott. Miután a hitetlenség, a felvilágosodás, az emberek egyenjogúságának tanai, egy egész századon át tartó háborúk és forradalmak ingatták meg alapjait, a világháború legutolsó támaszaitól is megfosztotta. Itt-ott áll ugyan még néhány trón Európában, mint szikla a tomboló árban, de a trónokon csak árnyékkirályok ülnek. Ha lehet is számolni azzal, hogy Európa egyes országai később még visszatérnek a monarchikus kormányformához, az ilyen restaurációk legfeljebb kisegítőeszközök és politikai kombinációk lesznek, és nem lehet hosszú jövőt jósolni nekik. Belátható időn belül nem támad fel a monarchikus elv tisztelete, csodálata és a hívői bízalom. De hát nem lehet másképp, az egész összeomlás túlságosan szörnyű volt. De vajon bízhatunk-e abban, hogy a másik elv a nagy monarchiák bukása folytán megerősödve helyébe léphet? Aligha. A nyugati civilizációnak három olyan állama van, amely valóban és kizárólag a népfelségen alapul: Svájc, Franciaország és az Amerikai Egyesült Államok. Ami az elsőt illeti, Svájc nagyon kis területű, ráadásul viszonyai egészen speciálisak, úgyhogy erre a példára nemigen lehet hivatkozni. Az Egyesült Államok bebizonyította, hogy egy óriási birodalomnak is lehet demokratikus

kormányformája, de ezt csak Amerikára vonatkoztatva bizonyította be. Amerika pedig nem Európa. Franciaország ugyan nagy európai állam, amit demokratikus elvek szerint kormányoznak; ám a demokratikus intézmények csak szívos — és néha kíméletlen erőszaktól sem irtózó — politikai munka árán, ráadásul stabilizálódott és békés európai viszonyok között honosodtak meg — mégpedig úgy, hogy a legtöbb politikai célért sok más értéket és szempontot kellett feláldozni. Azokban az országokban, ahol 1917 és 1918 folyamán egy sereg új köztársaságot alapítottak, egészen másképp állnak a dolgok. Ezek az egyik napról a másikra vezették be az új alkotmányjogi elveket. Ezekkel az elvekkel eddig nem sokat törődtek, és velük szemben 1848 óta — a politikai fejlődés és az ügyes hangulatkeltés következtében — bizalmatlanok voltak. Miért bíznának most egyszerre ezekben az elvekben? A demokratikus köztársaság e népek szemében nem egyéb, mint kétségbeesés sugallta segédeszköz, mert különben nem lenne más hátra, mint a kíméletlen erőszak politikáján alapuló diktatúra.

A nyugati civilizációt fenyegető veszély

Ennek Oroszország a bizonyítéka. A demokratikus köztársaság ott 1917 márciusától novemberig, tehát nyolc hónapig tartott. 1917 novemberében a szuverén nép kénytelen volt rövid ideig tartó uralkodás után a kommunista párt, helyesebben: egy maroknyi kommunista pártvezér diktatúrája javára lemondani. A diktatúra legelső tetteinek egyike a törvényhozó gyűlés feloszlatása volt. Aztán elkecseregett a küzdelem kezdődött a nyugati demokratikus elvek ellen: a

demokrácia polgári felfogásával a proletárdiktatúra elvét szegezték szembe, hogy azzal a megteremteni kívánt abszolutisztikus kormány létét már előzetesen igazolják. Magyarországon a köztársaságot néhány hónap alatt proletárdiktatúra váltotta fel. Németországban a köztársaság csak nehezen tud fennmaradni az egyre hevesebb jobb- és baloldali viharok között. Éppen ilyen bizonytalan a helyzet minden újonnan létesült köztársaságban. Zavar és rendetlenség üti fel a fejét a még megmaradt monarchiákban is, amelyek lehetőleg alkalmazkodnak a köztársasági viszonyokhoz: Itáliában, Romániában és Szerbiában.

Alighanem ez a nyugati civilizációt fenyegető veszedelem gyökere: Franciaországtól és Svájctól eltekintve Európa államaiban nincsenek többé tisztában azzal, hogyan kell berendezkedni és kormányozni, nincsenek többé általánosan elismert és tisztelt tekintélyelv; az eluralkodó bizonytalanság miatt nagyon is könnyen megnyerhetők felforgatók rögeszméinek, és esztelen kalandokba vágnak bele. Romok sokasága emlékeztet a világháború szörnyű pusztításaira; de ez elhanyagolható ahhoz a pusztításhoz képest, amit az okozott, hogy megtagadtak mindent, ami az állami életben eddig szent és sérthetetlen volt! Ha Európa elég hatalmas és tekintélyes kormányokkal rendelkezne, akkor a nyugati civilizáció rendelkezésére álló mérhetetlen erővel aránylag könnyen és gyorsan végbemehetne az újjáépítés. De így Európa a háború miatt a végelgyengülés és a nyomor szélére jutott, a háború nyomában járó politikai, gazdasági, katonai, diplomáciai nehézségekkel küszködik, és nincsenek olyan kormányok, amelyek erősen tartanak a gyeplőt. Ennek következtében tartós fejtelenség fenyegeti a kontinenst, hacsak még idejében nem történnek ellenintézkedések. A

zűrzavarba és káoszba süllyedt Európáról pedig fogalmat nyerhetünk a harmadik és negyedik század történelmének alapján. A tekintélyi elv minden civilizáció boltozatának záróköve; ha a politikai szervezet felbomlik, az egyes tagok engedetlensége miatt nyomban megkezdődik a civilizáció felbomlásának folyamata is.

Intelem a győztes államokhoz

A történelem mechanizmusának megvilágítására akartuk az antik történet tragikus sorsfordulóját korunk számára felidézni. Jelenleg három ország van aránylag jobb helyzetben: az USA, Anglia és Franciaország. Ezek az államok — még ha nagyon nagy áldozatok árán is — győztesen kerültek ki a háborúból; pénzügyi tekintetben jobban állnak a többieknél, és kormányaik még a helyzet urai. Ez utóbbi tekintetben — úgy látszik — különösen Franciaország viszonyai kedvezőek. Itt kezdik a hosszú politikai munka gyümölcsseit leszedni, mert a demokratikus kormányforma — ami napjainkban a diktatúra és az erőszak uralma mellett az egyedül lehetséges kormányforma, de különben sehol sem mutat fel sikereket — Franciaországban valóban eredményeket ér el. De a pénzügyi előnyöket, a hatalmat és viszonylagos rendet az említett államoknak kötelességük arra felhasználni, hogy segítsenek a többieknek felépíteni az állami és gazdasági életet az egyetlen megbízható alapra. Ne áltassák megukat azzal, hogy ha a törvénytelenység elhárapdázik, még mindig ráérnek ellene védekezni. Ennek a fel fogásnak az lenne a következménye, hogy a civilizáció Európa kétharmad részében megsemmisülne — és az örvény

nemsokára őket is elnyelné. Európa ezúttal még elkerülheti a végromlást — vagy pedig elpusztul. A katasztrófa következményei tragikusak lennének, mert a káosz győzelme manapság bizonyos tekintetben sokkal gonoszabb dolgokat okozhatna, mint az ókorban. A hamadik században az állam és a civilizáció felbomlásának folyamata két uralkodó vallási irányzat — a pogányság és a kereszténység — körében játszódott le; ezek mindegyike szellemi, erkölcsi és — közvetve — állami téren is korlátozta bizonyos mértékig a törvényteleniséget. Akkoriban mindenki bizonyos erkölcsi fogalmak és elvek birtokában maradt, még ha fogyatékosak voltak is azok; és akkor sem mentek veszendőbe, ha a világ összedőlt az emberek körül. De ez a politikai fejtelenség, amit minden tekintélyi elv összeomlása Európára zúdítana, a történelem legteljesebb szellemi fejtelenségéhez vezetne. Minden párt vagy politikai csoport, ha a forradalom árja rövid időre a felszínre dobná, azt hinné, hogy jogában áll az államot, az erkölcsi világnézetet, az esztétikai fogalmakat, a családot, a tulajdont — az egész világot — új elvek szerint átalakítani. Micsoda kotyvalék kerülne ki e boszorkányüstből! Elég Oroszországra pillantanunk, hogy fogalmat alkothassunk róla.

Komor kilátások

Jó volna az Oroszországban három éve zajló eseményeket mindenekelőtt ebből a szempontból nézni. A fennálló világrend hívei — akik túlbecsülik civilizációnk alapjainak erősségét és teherbíró képességét — meglátnák, micsoda beláthatatlan következményekkel járhat a tekintélyi elv megsemmisülése korunkban, amelynek már nincs egységes világnézetben gyökerező szellemi összetartó ereje.

Tartalom

I. Az összeomlás mélyebb okai

Az antik civilizáció	7
Ötven év múlva	9
A római állameszme Achilles-sarka	10
A császári méltóság átruházása	12
Az új arisztokrácia	13
Vespasianus megújítja a szenátust	16
Az új provinciális nemesség szelleme	16
Az új politikai válság	18
Septimius Severus rendszere	20
A szenátus államjogi mellőzése	21
Katonai lázadások	22
Alexander Severus mint a szenátus védője	23
Az összeomlás igazi oka	25
A szenátus háttérbe szorításának következményei	27
A válság politikai oka	30
Pillantás korunkra	31

II. A nagy fordulat a harmadik században

Maximinus katonacsászár	37
A jog eszméje még egyszer diadalmaskodik	38
Az erőszak politikájának diadala	40
A polgárháborúk és következményeik	42
Valerianus kettéosztja a birodalmat	43
A harminc kényúr	44
A felbomlás folytatódása	45
A gazdasági összeomlás	47
A birodalom elbarbárosodása	48
Aurelianus, restitutor orbis	51
Egy új politikai megváltástan	52
A szenátus tekintélyének elismerése	53
Diocletianus visszatér Aurelianus tervéhez	55
A kereszténység	56
A kereszténység mint hatalom	58
A kereszténység varázsa	58
A kereszténység mint az állam ellensége	59
A keresztény eszme győzelme	62

III. Diocletianus reformjai

A császári méltóság megosztása	65
A két augustus hadi sikerei	67
A birodalmi hatalom további megosztása	68
Az istencsászár	69
A kormányhatalom átalakítása	71
Visszapillantás a régi alkotmányra	73
A kereszténység és az arisztokratikus elv	75

A hatalom megosztása	76
A közigazgatás és a hadsereg reformja	77
Adóreform	78
Hadi sikerek	79
A látszólagos fellendülés	81
A régi és az új hit	82
A keresztények mellett és ellen	83
Keresztényüldözések	85
Diocletianus lemond	87
Diocletianus halála	88

IV. Constantinus és a kereszténység diadala

Rendszerváltozás	93
Harcok a hatalom birtokosai között	94
Az új válság	95
Constantinus Maxentius ellen	97
A türelmi rendelet	99
A diarchia	101
Constantinus Licinius ellen	102
Constantinus diadala	103
A keresztények a monarchia ellen	104
Az új közigazgatási reform	106
A hadsereg újjászervezése	107
Gazdasági törvényhozás	108
Kényszerszervezet	110
A pénzügyi bajok okai	112
A birodalmi főváros áthelyezése	113
Az új rendszer árnyoldalai	114
A birodalom új feldarabolása	115

Az eretnek Arius	117
Egy császári levél	118
Az ariánusok diadala	120
A teológiai harcok értelme	121
Az ortodoxia igazolása	123
Az ortodoxia védelmi harca	124
Szent Ágoston	125
A fokozódó felbomlás	127
Az oltalmazó hitvallás	128

V. A harmadik és a huszadik század sorsfordulója

A nyugati és a keleti birodalom	133
A keleti birodalom fennmaradása	134
Jelenkori analógiák	136
Az állameszme aláásása	138
Az új tekintélyelv	139
Európa új rendje	140
A polgári monarchia	142
Visszatérés a régi tekintélyelvhez	143
A diadalmas elv	145
Bismarck megoldja az alkotmány problémáját	147
Világháború és forradalom	148
Európa mai helyzete	149
A nyugati civilizációt fenyegető veszély	150
Intelem a győztes államokhoz	152
Komor kilátások	153